

SURİYE'DE DEVLET VE TOPLUM: GEÇMİŞ, BUGÜN, GELECEK

Yücel KARADAŞ*
Ebru PELİT GÜNGÖR**

Atf: Karadaş, Yücel ve Ebru Pelit Güngör. "Suriye'de Devlet: Geçmiş, Bugün, Gelecek", *Sosyologca*, Sayı 29 (2025), s. 69-100.

ÖZ: Suriye'de 1940'lerde oluşmaya başlayan devletin zamanın evrensel eğilimlerinden etkilendiği gibi toplumun kendine özgü dinamikleri bağlamında şekillendiği söylenebilir. Bazı tarihsel sebeplerle yönetici sınıfın zayıflığı, Arap kültüründen ilham ve destek alan bedevi aşiretlerin yoğun varlığı, dini ve etnik bölünme ile otonom şehirlerin bulunması ile Fransız manda yönetimin etkisi, devlet oluşumu belirleyen içsel faktörler olmuştur. İsrail karşıtlığı ve Sovyet Rusya taraftarlığı, bu devlet oluşumunun dış parametrelerini oluşturur. 2011'deki İsyen hareketine kadar Baas Partisi bazen denge kurarak bazen de baskı yoluyla içsel merkezkaç değişkenlerin üzerinde bir devlet oluşturma sürecine girmiştir. Bu süreçte uluslararası diplomaside Çin, İran ve Rusya ile yakın ilişkiler kurulmuş olsa da hem bu ülkelerle hem de Arap ülkeleriyle dengeli bir ilişki devam etmiştir. İsyen ile devlet alt yapısının, ekonominin, bürokrasinin çökmesi, şehirlerin yıkılmasıyla devletin kendini yenileme kapasitesi de ortadan kalkmış; bu süreç sonrasında Rusya ve İran'dan gelen yardımlara bağlı olarak bu ülkelerin bir müstemlekesi haline gelmiştir. Aralık 2024 sonrasında ülke içi merkezkaç kuvvetlerin gücü, yurtdışına yaşanan göç nedeniyle ülkenin tenhalaşması ve nitelikli işgücünün bir kısmını kaybetmesi ile uluslararası dengeler yeni devlet oluşumunu zorlaştıran faktörlerdir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Aşiret, Mezhep, Arap Milliyetçiliği, Kurumsallaşma

State and Society in Syria: Past, Today, Future

ABSTRACT: It can be said that the state formation process in Syria, which began in the 1950s, was shaped both by the universal trends of the time and by the unique dynamics of its own society. For some historical reasons, the weakness of the ruling class, the intense presence of Bedouin tribes inspired and supported by Arab culture, religious and ethnic divisions, the existence of autonomous cities, and the influence of the French mandate administration were the internal factors that determined the formation of the state. Anti-Israelism and Pro-Soviet Russia were the external parameters of this state formation. Until the uprising in 2011, the Baath Party entered the process of forming a state above internal centrifugal variables, sometimes by establishing balance and sometimes by means of pressure. During this process, although close relations were established with China, Iran and Russia in international diplomacy, a balanced relationship continued with both these countries and the Arab countries. After the uprising, the state's capacity to renew itself was also eliminated with the collapse of the state infrastructure, economy and bureaucracy, and the destruction of cities; after this process, it became a colony of these countries due to the aid received from Russia and Iran. The power of domestic centrifugal forces after December 2024, the desolation of the country due to migration abroad and the loss of some of its qualified workforce, and international balances are the factors that make the formation of a new state difficult.

Keywords: State, Tribe, Sect, Arab Nationalism, Institutionalisation

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 18.04.2025

Kabul Tarihi : 21.06.2025

*Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Üniversitesi, karadas@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4035-480X.

**ebrupelitungor@gmail.com, 0009-0008-9087-7362.

Giriş

Tarih boyunca farklı toplumlar farklı özellikler taşıyan devletler meydana getirmişlerdir. Bu farklılıkların tarihsel dönemden, dinden, kültürden veya coğrafyadan kaynaklanan nedenleri olabilir. Fakat farklı devlet oluşumlarını birbirleriyle benzeştiren noktaları mevcuttur. Bu benzeşen noktalar şöyle sıralanabilir:

1- Devlet, kan bağıının ötesinde bir bağ üzerinde oluşur. Kan bağı dayanışması ve devlet arasında bir ters orantı vardır. Biri gelişirken öteki zayıflar. Fredrich Engels’in bu konuda ifade ettikleri, üç aşağı beş yukarı Emily Durkheim ve İbn Haldun için de geçerlidir: insanlığın uygarlık serüveninin kan bağına dayalı kabileden, aşiretlere ve en nihayetinde devletin ilk proto tipini oluşturan aşiretler konfederasyonuna doğru evrildiğini yazar. Bu dönüşüm aynı zamanda kan ilişkisinin zayıflamasına yol açar.¹ Engels, Atina Şehir Devleti’nden bahsederken şehrin bulunduğu yere kabilelerin birbirinden ayrı bir şekilde yerleştikleri, şehir kimliği oluşurken de kabilelerin bu kimlik etrafında kaynaştıklarını yazar.² Klan ve devlet arasındaki bu ters orantının evrensel geçerliliği olduğu söylenebilir.

2- Kan bağı grupları içsel olarak homojendir, biz duygusu hakimdir. Farklılaşma dikey değil yataydır. Birbirlerinden ayrı kan grupları bağlamında bir farklılaşma vardır. Bir toplum ve şehir örgütlenmesine dayanan devlette hem meslek anlamda yatay hem de tabakalaşma anlamında dikey farklılaşma vardır. Farabî’nin şehir ve toplum modeli, böylesine dikey bir tabakalaşma sistemi barındırır.³ Farabi, tam da şehir ve devlet olmanın iş bölümü ve hiyerarşiye değinen noktasına vurgu yapmıştır.

Bourdieu devleti alanların farklılaşması ve farklılaşan alanların bürokratikleşmiş devlette yeniden yoğunlaşması bağlamında tanımlar. Askeri, ekonomik, sembolik sermayelerin bu farklı birikim şekilleri, birbirleriyle etkileşim içerisinde gerçekleşip bir bütün oluştururlar ve devletin özgünlüğü bu bütünleşmedir. Aynı iktidarın farklı sermaye biçimlerini kendi bünyesinde toplaması bir üst-sermayenin; sermaye üzerinde iktidar uygulayabilmek gibi bir özelliğe sahip olan bir sermayenin ortaya çıkışına sebebiyet verir.⁴ Devlet teşekkülü bu ayrışma sürecine (sermaye-alanların birbirinden ayrışması) göbekten bağlıdır ki bu, yakın zamana kadar farkına varmadığım bir şeydi ve üzerinde ısrarla durmam bundan kaynaklanıyor: Devlet bir yandan üst-alan mercii olarak kurulurken, bir yandan da alanların teşekkülüne katkıda bulunur.⁵ Her alan, iş bölümünün gelişiminde bürokrasinin bir uzmanlık alanını oluşturur.

Michael Mann, modern öncesi devletlerin birbirinden iş bölümü bağlamında ayrıştığını ve bu ayrışmanın dört temel olgu etrafında şekillendiğini belirtir:

“1-Merkezi olarak koordine edilen devletin asli faaliyetleri arasındaki iş bölümü. Bunun aynısı piyade, süvari ve topçu sınıfları arasında, genellikle devlet tarafından düzenlenen, koordineli idari iş bölümünün olduğu kuvvetlerin, bunların olmadığı kuvvetleri yendiği (en azında yüksek yoğunluklu savaşlarda) tarihteki savaş alanlarında görülebilir. 2- Devlet sınırları dâhilinde temsilcileri aracılığıyla iletilecek sabit mesajları mümkün kılan ve düzenlenecek ve muhafaza edilecek yasal sorumluluklara olanak tanıyan bilgi birikimi. 3- Malların devlet

¹ Friedrich Engels, . “Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni”, Çev., Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2010, ss. 101-12

² Engels, 2010, a.g.k.. 128-129-130.

³ Farabi. “Medinetü'l Fazıla”, Çev., Ahmet Aslan, İstanbul: Divan Yayınları, 2015, s. 97-8.

⁴ Pierre Bourdieu, “Devlet üzerine: Collège de France dersleri (1989–1992)”, Çev., Aslı Sümer, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 239.

⁵ Bourdieu, Devlet üzerine, s. 244.

tarafından tam bir değer garantisi altında takas edilmesini sağlayan para sistemi ve ölçü ve ağırlık birimleri.4- Gelişmiş yollarla, gemi ve iletişim araçlarıyla iletilerin gönderilmesi ve insan ve kaynakların ulaşım hızı.”⁶

Bu tanımlama modern öncesi devleti tanımlamak için kullanılmışsa da kısmen ve daha gelişmiş biçimde günümüz devletini tanımlamak için de geçerlidir.

Bu yaklaşımların birbirleriyle benzeşmeyen iddiaları olsa da ortaklaştıkları nokta, kabile topluluklarından ayrışan devlet örgütlenmesinin kendine özgü –yani kabilede olmayan- niteliklerine yaptıkları vurgudur.

3- Devlet ancak şehirde oluşur. Yerleşik şehirli toplumda var olan ve iş bölümü ve yönetim aygıtı devlet kurumlarının bürokratik aygıtıyla eş güdümlü olarak gelişir. Devletle şehir arasında doğrudan bir orantı vardır; beraber gelişir, beraber çöker.

“Hanedanlıklar ve devletler, şehirlerden ve kasabalardan öncedir. Şehir ve kasabalar, mülkün ikinci dereceden mahsulü olarak meydana gelir... Bina inşa etmek ve şehir kurmak, refah ve rahatın icabı olan hadari temayüllerdendir. Ayrıca şehirlerde ve kasabalarda abideler, muazzam eserler ve büyük binalar mevcuttur. Bu gibi yapılar, özel kişilere değil, umuma mahsustur. O halde bu çeşit binalar çok elin bir araya gelmesine ve çok sayıda kişinin yekdiğerine yardımcı olmasına ihtiyaç gösterir. Bu gibi şeyler, herkes için aynı derecede şiddetle ihtiyaç duyulan zaruri hususlar olmadığı için, halk ona gönüllü ve hevesli olarak veya mecbur bir şekilde yönelmez. Daha açıkçası halkı buna zorla sevk etmek icap eder. Ya hükümdar asasıyla kahr ve cebir yoluyla onları buna sevk eder veya mülk ve hanedanlıktan başka kimsenin altından kalkamayacağı çok miktarda ecir ve sevapla buna teşvik eder. Şu halde şehirlerin inşa edilmesi ve kasabaların kurulması için mülkün ve devletin mevcudiyeti şarttır.”⁷

Şehirler iktidarın cisimleştiği yerdir, bir şehir iktidar merkezinden ne kadar uzaksa devlet iktidarının cisimleşme etkisi azalır; o şehrin devlet varlığından nasiplenme oranı da azalır: “Geleneksel devletler esasen karakterde parçalıdır. Bu devletlerde siyasal merkezin idari menzili oldukça düşüktür; bu nedenle siyasal aygıtın modern anlamda ‘yönetmezler’”⁸. Şehirler, iktidarın- devletin yoğunlaşma merkezidir “...Muhtemelen birçok geleneksel şehrin dik fiziksel düzeni de ideolojik etkiler yaratmaktadır. Böyle kent biçimlerinde şehirler, mimari olarak çoğunlukla büyük devlet ve din binalarının tahakkümü altındadırlar; hiç kuşku yok ki, bu binalar, kendi etraflarında bulunan insanların zihinlerinde güçlü bir iz bırakan görsel bir iktidar gösterisi sunarlar”⁹. Giddens, başka bir yazardan onaylayarak şu aktarımı yapar: “...şehri, bir toplumun hükümdarlarının, kendi iktidatlarını pekiştirebilecekleri ve sürdürebilecekleri bir mekanizma olarak yorumlamalıyız.”¹⁰ Şehir iktidar merkezinden uzaklaştıkça iktidarın inşa edici kapasitesinden uzaklaşır. Osmanlı Suriyesi’nin durumu budur. Balkanlar ve Marmara’dan farklı olarak, iktidar merkezine uzaklık, Suriye şehirleri üzerinde ekonomik kalkınma, altyapı yatırımları, kamu hizmetlerine erişim ve siyasal temsil açısından olumsuz etki yaratmıştır.

4- Bürokratik bir organizasyona sahip olması tarih boyunca devletin ayırıcı özelliklerinden biri olmuştur. Sözleşmeyle iş yapan ve kişiselikten arınan bürokrasi

⁶ Michael Mann, M. “States, war and capitalism”, London: Blackwell 2013, s. 9.

⁷ İbn Haldun. “Mukaddime”, Çev., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s. 309, 629.

⁸ Anthony Giddens, “Ulus devlet ve şiddet”, Çev., Cumhur Atay, İstanbul: Devin Yayınları 2005, s. 11

⁹ Giddens, Ulus devlet ve şiddet, s. 28.

¹⁰ Giddens, Ulus devlet ve şiddet, s. 55.

yerleştikçe devlet vasfı güçlenir. İbn Haldun, mülkü (iktidar-devlet) insan toplulukları arasında merkezi bir uyuşma yaratması bağlamında tanımlar:

Mülk insan için tabi bir mansıptır. Zira açıklamış bulunuyoruz ki, insanlar için yaşamak ve var olmak, zaruri ihtiyaçlarını ve gıdalarını temin etmek üzere bir araya gelmeleri ve yekdiğerleriyle yardımlaşmaları sayesinde mümkündür. Bir içtima meydana getirdikleri zaman, zaruret olan muameleye ve ihtiyaçları gidermeye, her birinin ihtiyaç duyduğu şeye el atmaya ve muhtaç olduğu şeyi diğer birinin elinden çekip almaya davet eder. Çünkü hayvani tabiatta, birbirine saldırma ve zulmetme hususu mevcuttur. Öbürü ise, elindekini karşıdakine vermemek için mukavemet edecektir. Zira bu hususta beşeri kuvvetin gereği, gadap ve gururun icabı budur. Böylece mukateleye (birbirini öldürme) müncer olan bir çekişme durumu ortaya çıkar. Bu da kargaşaya, kan dökmeye ve neslin kesilmesine sebebiyet veren, insanların ortadan kaldırılmalarına yol açar. Halbuki kusurun her türlüünden münezze olan Allah’ın, bilhassa korunmasını istediği şeylerden biri de nesli muhafazadır. İmdi, insanların yekdiğerine yönelttikleri tecavüzleri engelleyen bir hakim olmadan kargaşa içinde bekaları ve yaşamaları imkansızdır. Bundan dolayı bir müeyyideye muhtaç olmuşlardır. Bu müeyyide başlarındaki hakimdir. Bu hakim de beşeri tabiatın gereği olarak mütehakkim ve kahir olan meliktir.¹¹

Devlet ve hükümdar, insanlar üzerinde yaptırım uygulayabilecek bir bürokratik aygıta sahiptir.

5-Devletin gelişi, beraberinde geliştirdiği bir sembolik anlatımla gelişir. Bourdieu bunu sembolik formların yoğunlaşması olarak anlatır: “Bu sembolik formlar, toplumsal gerçekliğin inşa esaslarıdır: Toplumsal failer sadece fiziksel kuvvetlerle hareket ettirilen parçacıklar değil, aynı zamanda bilişsel yapıların taşıyıcısı olan, bilen failerdir. Émile Durkheim’ın Ernst Cassirer’e kattığı, bu sınıflandırma formlarının Kantçı gelenekteki gibi aşkın ve evrensel formlar değil, tarihsel olarak oluşmuş, tarihsel üretim koşullarıyla bağlantılı...uzlaşmaya dayalı olarak belirli bir tarihsel bağlama göre ortaya çıkmış biçimler oldukları fikridir. Daha kati biçimde söylersek, bu sınıflandırma formları, toplumsal olarak teşekkül etmiş olup keyfi veya uzlaşma ürünüdürler; yani söz konusu grubun yapılarıyla ilişkilidirler”¹² Bürokrasi işleyişinin sembolik, ritüelistik anlatımı bu süreçte esastır. Protokol, ziyafetler, törenler, kıyafetler, mimari tasarım, ofis mobilya dekorasyonu vb. hep sembolik anlatımı içerir.

Suriye’de Toplum Dinamikleri ve Kurumsal Yapılar

Bu bakış açısının ışığında Suriye’de günümüzde devlet imkânını tartışırken geçmişten bugüne bazı olgular ön plana çıkar:

1- Suriye dahil tüm Arap devletleri, İbn Haldun’un ifade ettiği haliyle bedevi- hadari dengesine dayanır. Osmanlı ve Türkiye’nin göçebe aşiretleri iskan etmek için uyguladığı politikaların benzerini Arap ülkelerinde bulmak zordur. Nitekim bedevi aşiretler Arap saflığının sembolü olarak hem korunmuştur hem de devlet ve yerel- ulusal meclislerde temsil edilmişlerdir. Bedevilerin bu stratejik konumu bir yandan devlet canlılığının korunmasını sağlarken öte yandan yarattığı merkezkaç etki nedeniyle devlet açısından her daim bir tehdit yaratabilmektedir. Bu olanak ve tehdit oluşturan ikili durum, İslam’ın ilk

¹¹ İbn Haldun, Mukaddime, s. 417.

¹² Bourdieu,Devlet üzerine, s. 203.

devlet pratiklerinden günümüze canlılığını korumaktadır. Bunun başlıca sebebi İslam'ın başından beri devletleşme pratiğine enjekte edilen bedevi Arap asabiyesidir ve söz konusu değişken her daim Müslümanların kurdukları devletler için yıkıcı bir potansiyel barındırmıştır.¹³ Dolayısıyla özellikle modern Suriye'de kan bağı dayanışmasının elimine edildiği bir devlet pratiği olmamıştır. Suriye ve Arap devletleşmelerinin özgül niteliklerinden biri budur.

2-Suriye'de özellikle Halep ve Şam'ın (Damascus) oldukça güçlü sivil özerk yapıları vardır. Güçlü şehir yapıları ve kimlikleri, bu şehirlere siyasal alan karşısında yarı-otonom bir karakter kazandırır. Siyasal alan ve şehir kimlikleri arasındaki ayrım, yüz yıllardır kısmi, adı konmamış bir anlaşma üretmiştir: Siyasal alan şehrin içine fazla karışmayacak; şehir de hangi iktidar gelirse gelsin destekleyecek, siyasal alanda radikal değişimlerin parçası olmayacak.

Suriye ve genelde Ortadoğu şehirleri bir iktidar cisimleşmesi olarak kurulmuş olsa da ¹⁴ bu şehirler siyasal alana karşı otonom bir yapı geliştirir. Siyasal alan ve şehir arasında var olan adı konmamış sözleşme, şehrin otonom yapısına karışılmadığı sürece şehir de devletin siyasal alanına karışmaz. "Yakın tarihi araştırmalar Eyyubi Devleti'nin tek bir bütünsel yapı olmadığını, bilakis büyük bir otonomiden faydalanan Kahire, Şam ve Halep gibi başlıca şehirlerden oluşan zayıf bir konfederasyon özelliği sergilediğini göstermiştir"¹⁵ Yazarın Eyyubi dönemi için belirttikleri Memluk, Osmanlı ve günümüz için de geçerlidir. Bu özerkliğin bir sembolü, günün 24 saati devam eden sokak hayatı ve eğlence sektörüdür. 2000'lerin başında Şam'da bulunan bir Türk'ün gözüyle:

Ama yaz akşamlarında sokaklar bayram yerine döner. İkinci vakti, serinlik çökerken başlayan hayat, gece yarısından sonraya kadar devam eder. Şam halkı, bizim bazı 'mazbut Anadolu şehirlerinde gördüğümüz gibi, evine barkına çekilmez. Zaten öğleden sonra iki saat kadar 'kaylule' yaptıkları için, genç yaşlı Şamlılar sokaklarda, kapı önlerinde, sohbetlerdedir.

Şam sokaklarında hayat özellikle iki kısımda çok canlıdır: Turistlere hitap eden eğlence mekânlarında ve sıradan halkın yaşadığı geleneksel mahallelerde. Rükneddin, Muhacirin, Salahiye, güneydeki meydan, surların batısına düşen Kanavat ve diğer tarihi bölgelerde Şam halkının en keyifli, en doğal ve en içten hallerine şahit olursunuz.¹⁶

Şehir aslında bugün bile politikadan bağımsız, kendi özerk varlığına sahip durmakta ve siyasi alanla bir karşıtlık içinde olmaktan imtina etmektedir. Bu durum hükümdara avantaj, devlete ise dezavantaj sağlar; çünkü fiziksel bir varlığı olmamasına rağmen hükümdarın gücü ve egemenliği sınırlı kalır ve bu durum devleti şehre nüfuz etmekten alıkoyar. Suriye'deki halk ayaklanmaları (Suriye Arap Baharı) sırasında büyük şehirler doğrudan isyan merkezleri olmadı. Aralık 2024'e kadar bu şehirlerde devrimin sembolü haline gelen, yeşil, siyah ve beyaz zemin üzerinde iki yeşil yıldızla sahip bayrak kabul gördü ve kullanımı konusunda ciddi bir sorun yaşanmadı. Şehir, bir rejimin diğerinin yerine geçmesini kabullenir ve yeni rejimi genellikle hızlıca benimser; özerk yapısını ise büyük ölçüde korur. Abboud, 2011'de başlayan isyanın temel bileşenleri arasında şehir orta sınıfları ve eşrafını saymaz. Halep gibi şehirlerden katılanlar ya kırsal bölgelerdir ya da tarımda kapitalistleşme ve makineleşme sonucu işsiz kalıp şehirlere göç etmişlerin oluşturduğu dezavantajlı

¹³ Yücel Karadaş, Y. (2020). *Klasik İslam dönemi devletleşmesi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2020, s. 25-6.

¹⁴ Yas- ser Tabbaa. "Constructions of power and piety in medieval Aleppo", *Pennsylvania University Press*, 1948, s. 1.

¹⁵ Tabbaa, *Constructions of power*, s. 2.

¹⁶ Taha Kılınç, *Bir rüyayı hatırlar gibi- Savaşın önce Suriye*, Ketebe Yay., İstanbul, 2021, s. 260.

mahalleleridir. ¹⁷ Suriye’de Baas merkezli iktidarın görece istikrarının temeli şehirlerdeki eşraf-tüccar orta sınıf ile önemli kısmı Alevilerden oluşan askeri elitler arasındaki simbiyotik ilişkidir.¹⁸

3-Suriye nüfusunun çoğunu Sünni Araplar oluştursa da bu kesim dışında güçlü etnik ve mezhep grupları vardır. Bu demografik bölünme, istikrarlı bir devlet kuruluşunu tehdit eden bir faktördür.

4-Arap milliyetçiliği ve bununla bağlantılı olan İsrail karşıtlığı, devletin temel birleştirici gücüdür. Hatta geleneksel devlette etkin olan Arap Alevilerinin kendilerine Sünni Arap sokağında bir meşruiyet yaratmak için İsrail düşmanlığını araçsallaştırdıkları da söylenebilir. Nitekim hiçbir Sünni Arap ülkesinde olmadığı kadar yüksek bir İsrail düşmanlığının önemli amacı, tabiri caizse “kraldan çok kralcı olmaktır.” Sayısal olarak zayıflıklarıyla uyuşmayacak şekilde devlet bürokrasisinde yüksek temsilin yaratabileceği meşruiyet krizi, Arap milliyetçiliği ve İsrail düşmanlığı gibi Sünniler ile ortak paydalar ön plana çıkarılarak aşılma çalışılmıştır.

5-Suriye’nin Fransa’dan bağımsızlığı kazandığı 1940’lardan sonra Batı Bloku karşıtı bir politika izlediği söylenemez. 1. Dünya Savaşı’ndan sonraki kısa Faysal krallığı zamanında var olan Cemiyetlerin düşünsel yönelimleri farklı olsa da ve bazıları da kral taraftarı olsa da Arap milliyetçiliği ve birliği asli unsurdur; buna rağmen bu cemiyetlerin Batı karşıtlığı hedefi yoktur.¹⁹ Benzer durum büyük oranda manda dönemi cemiyetleri için de geçerlidir. Arap milli bağımsızlığı güçlü olsa da Batı değerlerine ve sistemine kategorik bir karşıtlık yoktur²⁰ Hatta akademik olmayan bir edebi kaynak, Türkiye Kurtuluş Savaşı esnasında düzenlenen Sivas Kongresine Halide Edip’in sunduğu bir mektupta Amerikan mandası taraftarlığını desteklemek için Suriye’nin de ABD’den manda talep ettiğini belirtir. “Suriye, Amerika komisyonu orada iken umumi bir kongre akdederek Amerika’yı istemiştir. Amerika da Suriye’nin bu arzusunu pek hararetle karşılamıştır”²¹ Ancak 1950 sonrasında Özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkelerine eğitim amaçlı gönderilen öğrenciler ve subaylar ordu ve bürokraside konum elde ettikçe devlet ibresinin uluslararası bloklaşmada Sovyetler Birliği’ne kaydığı söylenebilir. Bu yönelimdeki kayışın önemli göstergelerinden biri, yurt dışına eğitim amaçlı gönderilen öğrencilerin ve askerlerin sayısı ve bu öğrencilerin döndükten sonra edindikleri önemli konumlardır. Hafız Esad’da Sovyetler Birliğinde eğitim görmüş bir askeri pilottur. Dikkat edilirse aynı dönemler Türkiye’de ABD’ye eğitim için giden- gönderilen öğrenci-subay sayılarında da ciddi bir artış söz konusudur. Nitekim Türkiye’de de 20.yy.ın ikinci yarısından itibaren artan ABD etkisini eğitim için gidip de dönen bu kesimin etkin konumlarından bağımsız düşünemeyiz.

6-Ulusal kalkınmacılık, Arap milliyetçiliği, İslam ve sosyalizmi birleştiren Baas Partisi’nin 1960’larda iktidara gelmesi ve devlet içinde Sovyetler Birliği etkisinin artması, o tarihlerde küresel ölçekte var olan benzer eğilimlerden bağımsız düşünülmemelidir. Sanayileşmesini tamamlamamış Batı dışı toplumlarda sol askeri darbe merkezli ulusal kalkınmacı ve milliyetçi devlet modellerinin popüler olduğu söylenebilir. Türkiye’de 1960 Askeri Darbesini ama özellikle başarısız olan 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963 Askeri ayaklanmaları bu sol

¹⁷ Smaer Abboud, “Syria. Cambridge”, UK: Polity Press, 2016, s. 65-6.

¹⁸ Fouad Ajami, F. “The Syrian Rebellion. Stanford”, CA: Hoover Institution Press. 2012 s. 73.

¹⁹ Ömer Osman Umar “Osmanlı yönetimi ve Fransız manda idaresi altında Suriye (1908-1938)”, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 416-26.

²⁰ Umar, Ö. O. Osmanlı yönetimi, s. 496-9.

²¹ Dinamo, H. İ. *Kutsal isyan 3*, İstanbul: May Yayınları, 1970, s. 13

askeri darbe anlayışı içinde değerlendirilebilir.²² Suriye’de Baas Partisi askeri darbesi, Afrika, Latin Amerika ve Portekiz gibi ülkelerde ortaya çıkan küresel bir eğilimin başarılı olmuş bir örneğidir.

Suriye ile İlgili Demografik-Kurumsal Göstergeler

Suriye’de büyük Arap aşiret konfederasyonları (örneğin Aneze, Şammar, Bagara gibi) altında çok sayıda alt aşiret yer almaktadır. Nitekim 2011 öncesi dönemde Suriye’de aşiret sayısının 100’ü aştığı ve bu yapılara mensup nüfusun milyonlarla ifade edildiği bildirilmektedir. Örneğin, yalnızca Aneze konfederasyonunun Suriye ve komşularında toplam 1,5 milyon civarında nüfusu olduğu belirtilmiştir.²³ Kürt toplumu içinde geleneksel aşiret bağları kısmen varlığını sürdürse de kabile reislerinden ziyade modern siyasi liderlikler ön plana çıkmaktadır. Türkmenler ise Osmanlı döneminden miras kalan boy ve oymak kökenli topluluklar olarak Suriye’nin kuzeyinde kümelenmiştir; ancak belirgin aşiret yapıları, Araplar kadar güçlü değildir. Dürzi cemaati ise tarihsel olarak ailevi ve dinî hiyerarşi etrafında örgütlenmiştir; bu cemaatin geleneksel liderliğini Atrash ailesi gibi önde gelen liderleridir.

Suriye'deki Etnik Grup ve Nüfus Dağılımı (2024)

Etnik Grup	Nüfus Oranı	Yaklaşık Nüfus (milyon)	Başlıca Aşiretler/Kabileler (varsa)	Yoğun Yaşadığı Bölgeler
Arap (Sünni)	~%75	~15 milyon	Aneze, Shammar, Baggara, Dulaim, Hadidiyin	Ülke geneli (Özellikle Doğu ve Orta bölgeler)
Arap (Alevi)	~%10-12	~2 milyon	Belirgin aşiret örgütlenmesi yok (Alevi ocakları)	Lazkiye, Tartus (Kuzeybatı)
Kürt	~%7-10	~1.3-2 milyon	Heverkan, Milli, Zébari, Şeyhanî	Kuzey ve Kuzeydoğu (Halep, Haseke)
Türkmen	~%1	~0.2 milyon	Genellikle aşiret yapısı zayıf, Târihî Oğuz kolları	Türkiye sınır hattı (Halep, Rakka)
Dürzi	~%2-3	~0.4-0.6 milyon	Liva el-Cebel ailesi, dinî liderlik sistemi	Güney (Süveyda / Cebel el-Dürzi)
Diğer (Ermeni, Çerkes, Süryani vs.)	~%2	~0.4 milyon	Yok (şehirli yapıdalar, aşiret sistemi geçerli değil)	Şehirler (Halep, Şam, Haseke vb.)

CIA World Factbook (2024) verilerine göre Suriye nüfusunun yaklaşık %75’ini Sünni Araplar, %10-12’sini Alevi Araplar, %7-10’unu Kürtler, geri kalanını ise Türkmen, Dürzi, Ermeni, Süryani ve Çerkes gibi azınlık gruplar oluşturmaktadır. Kürtler ikinci büyük etnik

²² Hikmet Özdemir, *Siyasal tarih (1960-1980)*. In *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul: Cem Yayınları, 2008, s. 246-249

²³ Yazigi, J. “Tribes and tribalism in Syria: State-building, the Ba’ath Party and the rise of the Assads Friedrich Ebert Stiftung”, <https://library.fes.de/pdf-files/iez/10818.pdf> 2014, s. 6-8.

gruptur. Dürzi, Türkmen ve diğer azınlıklar daha küçük olan gruplardır. Suriye Arap Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana resmi olarak etnik ayrım yapmaksızın “Arap” kimliğini vurgulasa da fiiliyatta özellikle kırsal kesimde aşiret kimlikleri güçlü kalmıştır.²⁴ Arap aşiretleri, ağırlıklı olarak Suriye’nin doğu bölgelerinde (Deyrizor, Rakka, Haseke illeri) ve çöl-kırsal alanlarında fazlaca yoğunlaşmıştır. Örnek olarak; Fırat ve Habur nehirleri ile Hauran bölgesi, uzun süre boyunca bedevi ve yarı-göçer Arap aşiretlerinin yaşadığı bölgeler olmuştur²⁵. Şammar konfederasyonu Haseke bölgesinde, Türkiye-Irak sınırına yakın yerlerde yerleşik olarak yaşarken, Ageydat ve Baggara gibi aşiretler ise Deyrizor ve Rakka çevresini yurt olarak benimsemişlerdir.²⁶ Kürt toplumunun yoğunlaştığı yerler ise Suriye’nin kuzey ve kuzeydoğu bölgeleridir. Halep’in kuzeydoğusundaki Afrin, Kobani (Ayn el-Arab) ve Haseke (Cezire bölgesi) öne çıkar. Milli, Haverkan, Şeyhanî gibi bazı Kürt aşiretleri bu bölgelerde yerleşiktir.²⁷ Türkmenler Osmanlı döneminde kuzey illere yeniden iskân edilmiştir. Halep, Rakka, Bayır-Bucak (Latakia kırsalı) ve Hama civarında kümelenmişlerdir (Bayır, 2013, ss. 81-83; Minority Rights Group, 2024)²⁸. Türkmenler aşiret değil, köy temelli topluluk örgütlenmesine sahiptir. Dürziler ise özellikle bugünkü Süveyda ilini kapsayan "Cebel el-Dürzi" bölgesinde yoğundur. Bu kapalı toplum, köyler ve akrabalık bağlarıyla dağınık fakat sıkı bir dayanışma ağına sahiptir (Firro, 1992, ss. 211-218).²⁹ Alevi Araplar ise Lazkiye ve Tartus dağlık alanlarında yaşarlar; aşiret yapılarından ziyade aile ve ocak düzeni ile örgütlenirler (Van Dam, 2011, s. 12).³⁰

Suriye’de yer alan aşiretler yapısal olarak farklı büyüklüklerdedir. Şammar ve Aneze gibi aşiretlerin kolları Irak, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi ülkelere kadar yayılmaktadır.³¹ Süreç içerisinde aşiretlerin devlet yapısı içerisindeki bu güçlü yerleri devletin devamlılığına katkı sunarken bir yandan da düzensiz bir iktidara sebep olmuştur. Bu aşiretler geçtiğimiz 15 yıllık iç karışıklıkla geçen sürecinin başlangıcının parçası olmuştur.³² 1960lardan itibaren Suriye Arap Cumhuriyeti yapısal olarak kısmi bir denge şeklinde oluşturulmuştur. Burada gözetilen denge hem etnik hem mezhepsel olarak ele alınmıştır. Örneğin Hafız Esad döneminde Nusayriler önemli devlet kademelerinde görevlendirilmiştir. Bununla birlikte Sünni gruplara mensup kişilere de çeşitli görevler verilerek denge oluşturulmuştur.³³ Örneğin yerel yönetimlerde ve meclislerde Baraga ve Şeytat gibi aşiret mensuplarına vekillikler verilmesi bu aşiretlerin iktidarın yanında yer

²⁴ Sanchez, O. (2017, February 21). “Eastern expectations: The changing dynamics in Syria’s tribal regions. Carnegie Endowment for International Peace”, <https://carnegieendowment.org/research/2017/02/eastern-expectations-the-changing-dynamics-in-syrias-tribal-regions?lang=en>.

²⁵ Kheder Khaddour, K., & Kevin Mazur,. “Local community resistance to extremist groups in Syria: Lessons from Atarib”, Middle East Institute, 2017, s. 11-15. <https://www.mei.edu/sites/default/files/2018-02/Khaddour%20Mazur.pdf>

²⁶ Chatty, 2010, ss. 96-101) Kaynakçada belirtilmemiş Chatty, D. (2010). Displacement and dispossession in the modern Middle East. Cambridge, UK: Cambridge. University.

²⁷ Tejel, 2009, ss. 34-39 Kaynakçada belirtilmemiş

²⁸ Bayır, 2013, ss. 81-83; Minority Rights Group, 2024.

²⁹ Kais Firro, *A History of the Druzes* Brill, 1992, ss. 211-218.

³⁰ Van Dam, 2011, s. 12.³⁰ Kaynakçada yok

³¹ Khaddour, & Mazur, “Local community resistance to extremist groups in Syria: Lessons from Atarib”, s. 8.

³² Abboud, “Syria. Cambridge”, ss. 63-4.

³³ Ahlem Belhadj,. (2012). “Political Alawism: Bashar al-Asad's quest for legitimacy”, *Norwegian Peacebuilding Resource Centre (NOREF)*, 2012, ss. 2-5 <https://www.files.ethz.ch/isn/152332/69b815cc2fdb0e52eb6a6ae0cf8e3a6b.pdf>,

almasını sağlamaktaydı.³⁴ Bu tür vekillik görevleri gibi görevlerle kıyaslandığında daha üst ve kritik mevkilerde ise Alevi kökenli kişiler yer almaktaydı. Özellikle ordu kademelerinde bu duruma sıklıkla rastlamak mümkündü.³⁵ Bu durumun en açık örneklerinden biri ülke stratejisinin belirlendiği Bölge Komutanlığı kurulunda çoğunluğun yine iktidar üyelerine yakın gruplardan teşekkül etmesi ve kararların bu kişilerce alınmasıdır.³⁶ Hal böyle iken özellikle aşiret reislerinin ya da aşiretlerin ileri gelenlerinin iktidarla yerel halk arasında bir köprü olarak değerlendirilmesi düşüncesi varlığını hep sürdürmüştür. Bir nevi rejim ve aşiretler arasında kurulan düzeni göstermektedir. İktidarın aşiretlerle ilişkisini tasarlama hali olarak değerlendirilmektedir.³⁷

BAAS rejimi döneminde Kürtler devlet kurumlarında çok sınırlı temsil edildi. 1962'de yapılan olağanüstü nüfus sayımı sonrasında yaklaşık 120.000 Kürt vatandaşlıktan çıkarıldı; bu durum Kürtlerin bürokratik ve askeri kadrolarda sistematik olarak dışlanmasına yol açtı. 2011 öncesinde kabinede ya da üst düzey bürokratik kadrolarda Kürt kimliğiyle öne çıkan isimlerin neredeyse hiç olmadığı belirtilmektedir.^{38,39} Baas Partisi içinde birkaç Kürt asıllı subay ve milletvekili bulunuyordu, fakat onlar da genellikle kimliklerini ön planda tutmamışlardır. Bunun bir benzerini de Türkmenler etnik kimlikleri yerine, Arapça konuşan Suriyeli kimliğiyle sistemde yer alarak yaptılar. Örneğin, Halep çevresinde yaşayan Türkmen asıllı kişiler milletvekili seçilse de bu temsil elli bir "Türkmen Kotası" sağlama amacıyla değildi. Dürziler ise sayıca az olmalarına rağmen rejim içerisinde zaman zaman aktif rol edindiler. Dürzi liderler bağımsızlık sonrası erken dönemlerde ve Birleşik Arap Cumhuriyeti döneminde önemli roller aldılar (Sultan El-Atraş gibi). Bir Dürzi general olan Cemal Ebu Abbas, Hafız Esad yönetimi döneminde orduda görev almıştı. Lüfti el-Cüneyd ve daha sonra Mansur Azzam gibi örnekler, 2000'ler boyunca kabinede en az Dürzi bir bakanın olduğunu göstermektedir. Dürzilerin güvenlik yapısı içindeki sınırlı temsiliyetleri, Baas rejiminin karar alma düzeyinde sembolik düzeyde kalmıştır. Kararlar esas olarak Alevi Nusayri ağırlıklı istihbarat eliti tarafından verilmiş; bu elitin merkezinde ise Esad ailesi yer almıştır.⁴⁰

İç savaş döneminde (2011 ve sonrası) etnik-aşiret temsiliyeti farklı bir boyuta geçmiştir. Rejim, özellikle doğudaki aşiretlerin desteği ile isyanı bastırmak istedi; bu sebeple aşiret milislerinin bazılarını "ulusal savunma güçleri"ne dâhil edebilmek için silahlandırdı (⁴¹Mesela Şeyh Turki el-Buhamad liderliğinde bazı Suriye'nin doğusundaki çöl bölgesinden aşiret grupları rejimin yanında savaşa katıldı ve buna karşılık olarak yerel yönetimde rol aldılar. Muhaliflerin kontrolünde bulunan bölgelerde ise diğer aşiretler Özgür Suriye Ordusu ve onun gibi diğer gruplara katıldı. Bu farklılık aynı aşiret mensubu grupların farklı kamplarda kalmasına yol açtı ⁴²Bunların sonucunda, Suriye'de tarihsel ve sosyal olarak etnik yapı temelli aşiretler önem taşısa da daha yoğun olarak Baas Partisi ve güvenlik/muhaberat ağı modern devlet kurumlarındaki güç dağılımını yapılandırmıştır. Merkezi yönetim

³⁴ Belhadj 2012, a.g.m.2-5

³⁵ Belhadj 2012, a.g.m.2-5

³⁶ Belhadj 2012, a.g.m.2-5

³⁷ Khaddour & Mazur, 2017, a.g.m.9

³⁸ Joshua Landis and Joe Pace The Syrian opposition. The Washington Quarterly, 30(1), s.305-307. <http://www.mafhoum.com/press10/293P1.pdf>

³⁹ Osman Bahadır Dincer. "Citizenship practices in Syria before the Arab uprisings: the legacy of 'concentric' citizenship." Politics, Religion & Ideology, 2022, 23(3), s.301-320. <https://doi.org/10.1080/21567689.2022.2091547>

⁴⁰ Belhadj, 2012, a.g.m. ss. 2-

⁴¹ Khaddour & Mazur, 2017, a.g.m.11-15

⁴² Khaddour & Mazur, 2017, a.g.m 11-15

düzeyinde aşiret kimlikleri rejimin gereksinim duyduğu ölçüde temsil edilmemiştir fakat yerel seviyede ve toplumsal hareketlilikte etkili olmuştur.

Devlet Kurumsallaşmasının ve Uluslararası Eğilimlerinin Göstergesi Olarak Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler

Suriye, kurulduğundan beri yurtdışına eğitim almaya giden öğrencilerin bulunduğu bir ülke olmuştur. Çok sayıda Suriyeli genç yabancı ülkelerde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa’da eğitim görmüş ve birçoğu daha sonra iktidardaki güçlere karşı çıkmış ve siyasi otoriteyi sarsmıştır. Bu arada, öğrencilerin gönderildiği ülkeler değişmiştir: Soğuk Savaş dönemi (1960 ve 1990) boyunca, Suriye’nin yakın ilişkiler içinde bulunduğu Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkeleri önemli eğitim merkezleri olmuştur.⁴³ Sovyetler Birliği’nin Arap öğrencilerinin en büyük kaynağı Suriye, 1959’dan 1991’e kadar SSCB’deki Arap ülkeleri arasında 1. Sıradaydı.⁴⁴ O dönemde, binlerce Suriyeli Moskova, Kiev ve Doğu Berlin’e mühendislik, tıp veya askeri bilimler üzerine eğitim almak için gitti. 1980’lerde ise on binlerce Suriyeli öğrenci Sovyet üniversitelerinde eğitim görmekteydi. Böylece SSCB’de eğitim gören Arap toplumunun yaklaşık %20’si Suriyeli öğrencilerden oluşuyordu. Bu nedenle, Suriye, Arap öğrencilerin en büyük katılımcılarından biri oldu.⁴⁵ Suriye hükümeti ile yapılan askeri koalisyon anlaşması çerçevesinde Sovyetler Birliği, her yıl akademilerinde ve askeri okullarında birçok Suriyeli subayı eğitmiştir. 1970’lerde, birçok Suriyeli subay ve subay adayı Moskova’da ileri düzeyde eğitim almış ve önemli sayıda doktor ve mühendis Sovyet üniversitelerinden mezun olmuştur.⁴⁶ Özellikle 1950’ler ve 1960’larda, bireyler Batı ülkelerine de gönderildi. Ancak Batı ülkelerine gönderilen öğrenci sayısı, Doğu Bloku’na gönderilen öğrenci sayısından çok daha azdı. 1960’ların başında, Birleşik Arap Cumhuriyeti döneminde yaklaşık yüz Suriyeli öğrenci Mısır üniversitelerinde de eğitim gördü, fakat Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin sona ermesinden sonra ağırlık Sovyetler ve Avrupa’ya geçti. 1970’ler ve 1980’lerden eğitim üzerine kaynaklar, ataları Fransız mandası altında eğitim görmüş birkaç zengin Frankofon ailenin çocuklarını Paris’e eğitim için göndermeye devam ettiğini gösteriyor. Ancak Fransa ve İngiltere’ye yüksek lisans veya doktora için gönderilen öğrenci sayısı dar kapsamdaydı. Fransa, Esad rejiminin dış politika bürokrasisinde çalışan bazı diplomatları eğitti. Buna eski Dışişleri Bakanı Farouk al-Sharaa’nın Fransa’da eğitim görmüş olan oğlu da dâhildir. 1970’lerde ABD’ye gönderilen öğrenci sayısı düşük olmasına rağmen, Hafez Assad’ın Batı ile uzlaşma arayışı içinde olduğu 1980’lerde bu rakam arttı. Bir kısım Suriyeli öğrenci ABD’deki bir üniversitede lisans veya ileri düzeyde eğitim almaya başladı. ABD medyası, 1985 yılı itibarıyla ABD’de yaklaşık 300 Suriyeli öğrenci olduğuna dair haberler yaptı. Ancak aynı zamanda, binlerce Suriyeli öğrenci Sovyetler Birliği’ndeki üniversitelerde eğitim görüyordu.⁴⁷

2000’lerde, özellikle Beşşar Esad’ın iktidar olması ile, Suriye’den yurt dışına eğitim almak amaçlı gidişlerde bazı değişiklikler meydana geldi. Beşşar Esad’ın kendisi 1990’larda İngiltere’de eğitim görmüş bir lider olarak, Batı ile sınırlandırarak da olsa akademik temasları teşvik etti. 2000’lerde Suriye hükümeti, başarılı öğrencilere devlet bursları sağlayarak Avrupa ülkelerine eğitim amaçlı gönderme programları başlattı. Böylelikle, Almanya, Fransa

⁴³ Constantin Katsakioris “Arab students in the USSR and the end of Third Worldism Russia’s soft power strategies in the MENA region and Africa”, ed. Luigi Narbone, M. Savina & A. Skouri. European University Institute, 2023 ss. 56-59
https://www.academia.edu/download/121238394/Russia_Soft_Power_final.pdf#page=56

⁴⁴ Katsakioris 2023, a.g.m. ss. 56-59.

⁴⁵ Katsakioris 2023, a.g.m. ss. 56-59.

⁴⁶ Katsakioris 2023, a.g.m. ss. 56-59.

⁴⁷ Katsakioris 2023, a.g.m. ss. 56-59.

ve İngiltere'ye tıp ve mühendislik lisansüstü eğitim için giden öğrenci sayısında bir artış görüldü. UNESCO verilerine göre 2009 yılı itibarıyla yaklaşık 1,500 Suriyeli genç öğrenci Avrupa üniversitelerinde öğrenimini devam ettirmekteydi. Bu sayı 2000'lerin başında birkaç yüz öğrenci seviyesindeydi. Ek olarak, Türkiye gibi komşu ülkelere de eğitim amaçlı gidişler başladı; 2007 yılında imzalanan Türkiye-Suriye iş birliği anlaşmaları ise birkaç yüz Suriyeli genç Türkiye'deki üniversitelere burslu olarak kabul edilmesini sağladı. Askeri eğitim boyutuna bakıldığında ise 2000'lerde ağırlık yine Rusya'ya verilmiştir: 2005'te Rusya, Suriye'nin Sovyet döneminden kalan \$13 milyar borcunu büyük ölçüde silip ilişkileri yenilemesinin ardından, her yıl onlarca Suriyeli subay Rus harp akademilerinde eğitim almıştı. Bu kapsamda pilotaj eğitimi, hava savunma ve istihbarat kursları gibi alanlarda Suriyeli askerler Moskova'da eğitilmiştir. İç savaş dönemi olarak bilinen 2011 sonrasına bakıldığında: Suriye iç savaşının patlak vermesiyle ülkenin yükseköğrenim altyapısı zarar gördüğünden, yurt dışına öğrenci akışı hem zorunlu göç şeklinde hem de bilinçli politikalarla devam etti. 2011-2021 arasında on binlerce Suriyeli Türkiye, Avrupa ve Amerika'ya göçmen olarak gidince, bunların bir kısmı gittikleri ülkelerde üniversitelere yerleşti. Örneğin 2014-2018 arasında sadece Türkiye'deki üniversitelere kayıtlı Suriyeli öğrenci sayısı 27 bine ulaştı ⁴⁸. Benzer şekilde Almanya'da 2015 sonrası sığınmacı olarak gelen gençlerin önemli bir kesimi yükseköğrenime devam etti, 2019 yılında Almanya'da 5 binden fazla Suriyeli öğrencinin üniversite eğitimi aldığı belirtilmektedir (Alman Akademik Değişim Servisi [DAAD], 2024⁴⁹). Öte yandan Esad hükümeti de İran ve Rusya gibi müttefik ülkelerde öğrenci kontenjanlarını sürdürdü. 2014'te İran, Suriye'den 200 tıp ve mühendislik öğrencisine kendi üniversitelerinde burs verdiğini açıkladı. Rusya ise savaşa rağmen her yıl onlarca Suriyeli askeri personeli kendi okullarında eğitmeye devam etti. Sonuç olarak son on yılda Suriye'den en fazla öğrenci kabul eden ülkeler Türkiye, Almanya, Rusya, Ürdün ve Lübnan olmuştur.⁵⁰

Suriye'den yurtdışına giden öğrencilerin eğitim seviyelerinde geniş bir çeşitlilik mevcuttur. Lisans eğitimi için başka ülkeleri tercih eden öğrencilerin çoğu kendi maddi olanaklarıyla ya da aile yardımlarıyla yola çıkmaktadır. Özellikle ekonomik durumu iyi aileler, çocuklarını lisans eğitimi için genellikle Lübnan, Ürdün gibi yakın ülkelere ya da Avrupa ve Amerika'ya göndermişlerdir. Beyrut Amerikan Üniversitesi gibi okullar 1970'li yıllarda Suriyeli lisans öğrencilerine ev sahipliği yapmıştır. Ek olarak lisansüstü eğitim almak amacıyla yurtdışına gidenler ise uluslararası burslardan ya da genellikle devlet burslarından faydalanmışlardır. Örneğin, 1980'lerde Sovyetler Birliği'nde eğitim gören birçok Suriyeli, yüksek lisans veya doktora öğrencisi olup Sovyet yönetiminin sağladığı burslarla eğitim almıştır⁵¹. 2000'li yıllarda Avrupa'ya giden Suriyeli öğrencilerin büyük çoğunluğunun yüksek lisans veya doktora düzeyinde eğitim aldığı görülmektedir. Bu öğrencilerin bir kısmı, lisans eğitimlerini Suriye'de tamamladıktan sonra uzmanlaşmak amacıyla yurtdışında eğitim yolunu tercih etmiştir.

Suriye Eğitim Bakanlığı'nın verilerine göre, 2010 itibarıyla son on yılda yurtdışına gönderilen burslu öğrencilerin yüzde 60'ı yüksek lisans, yüzde 30'u doktora, yüzde 10'u ise

⁴⁸ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).. *Higher education for Syrian youth*. Global Compact on Refugees. Retrieved May 27, 2025, from <https://globalcompactrefugees.org/good-practices/higher-education-syrian-youth>

⁴⁹ Alman Akademik Değişim Servisi (DAAD). (2024). *Wissenschaft weltoffen 2024: Veriler ve analizler*. DAAD. Erişim adresi: <https://www.wissenschaft-weltoffen.de/>

⁵⁰ World Bank. "Macro poverty outlook for Syrian Arab Republic", 2025. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/65cf93926fdb3ea23b72f277fc249a720500042021/related/mpo-syr.pdf>

⁵¹ Constantin Katsakioris "Arab students in the USSR and the end of Third Worldism Russia's soft power strategies in the MENA region and Africa", ss. 56-59.

lisans seviyesindedir. Askeri eğitim alanında yurtdışına giden personel genellikle rütbeli subaylar veya subay adaylarıdır. 1960’lı yıllardan itibaren her yıl belirli bir sayıda Harp Okulu mezunu subay, Sovyetler Birliği/Rusya ve bazen diğer dost ülkelerde ileri düzey eğitim almak üzere gönderilmiştir. Örneğin, 1980 yılında Suriye, Sovyet askeri akademilerine 300’den fazla subay göndermiştir.⁵² Ayrıca bazı subayların 1970’li yıllarda Mısır ve Pakistan askeri okullarında eğitim aldığı, 2000’li yıllarda ise İran’ın askeri akademilerinde kurslara katıldığı bilinmektedir. Hem askeri hem de sivil-bürokratik eğitim için gönderilen ülkeler, devletin uluslararası politikalarındaki yönelimlerini göstermektedir. Temel devlet kurumlarında Doğu Bloku’nun etkisi belirgindir; Beşşar Esad döneminde 2000’li yıllarda Batılı ülkelere doğru az da olsa başlayan yönelim, bu süreçte devletin yaşadığı liberalleşmeyle bağlantılıdır.

Sayılarla Suriyeli Öğrencilerin Yurt Dışı Eğitimi:

- 1965: 1965 yılı itibarıyla SSCB’de yaklaşık 500 Suriyeli öğrenci eğitim görmekteydi. Buna karşılık, ABD’deki Suriyeli öğrenci sayısı 100’ün altında kalmaktaydı.^{53 54}
- 1980: SSCB ve Doğu Bloku’nda 5,000’den fazla; Batı Avrupa’da yaklaşık 300; ABD’de yaklaşık 250 Suriyeli öğrenci.⁵⁵
- 1990: Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle birlikte, Rusya’da yaklaşık 1.000 Suriyeli öğrenci bulunmaktaydı. Buna karşılık Avrupa ve ABD’de toplamda yaklaşık 500; Mısır ve Ürdün gibi Orta Doğu ülkelerinde ise yaklaşık 1.000 öğrenci eğitim görmekteydi.⁵⁶
- 2010: UNESCO verilerine göre, yurt dışında yüksek lisans düzeyinde eğitim gören Suriyeli öğrenci sayısı yaklaşık 8.000’di (2010). Bu öğrencilerin en fazla tercih ettikleri ülkeler sırasıyla Suudi Arabistan (yaklaşık 1.500), Türkiye (1.000 civarı), Almanya (800), Fransa (700) ve Malezya (500)’ydi. Bu sayılara Rusya’da askeri kurumlarda eğitim alan Suriyeli personel dahil edilmemiştir.⁵⁷
- 2015: Suriye iç savaşının etkisiyle yurt dışında eğitim alan Suriyeli öğrenci sayısında ciddi artış yaşanmıştır. Türkiye’de üniversitelerde kayıtlı Suriyeli öğrenci sayısı yaklaşık 4.000’e ulaşmış ve bunların %75’i lisans düzeyinde eğitim almıştır.⁵⁸ Almanya’da ise 2.000’in

⁵² Constantin Katsakioris “Arab students in the USSR and the end of Third Worldism Russia’s soft power strategies in the MENA region and Africa”, ss. 56-59.

⁵³ Constantin Katsakioris, “The socialist countries, North Africa and the Middle East in the Cold War: The educational connection”. *Contemporary European History*, 2021 30(3), s. 323, <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C54484224D26B2699CF958624E8B1A99/S0960777321000345a.pdf>

⁵⁴ Constantin Katsakioris, “The Lumumba University in Moscow: Higher education for a Soviet-Third World alliance, 1960-91” *Journal of Global History*, 2019 14(2), s. 11 <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/8720DF55AA0CEBC782EC8B215AC08D47/S174002281900007Xa.pdf>

⁵⁵ Constantin Katsakioris “Arab students in the USSR and the end of Third Worldism Russia’s soft power strategies in the MENA region and Africa”, ss. 56-59.

⁵⁶ Aron Lund, “From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations”, *Swedish Institute of International Affairs*, 2019, ss. 7-9, <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/ui-publications/2019/ui-paper-no.-7-2019.pdf>

⁵⁷ Sansom Milton, “Syrian higher education during conflict: Survival, protection, and regime security”, *International Journal of Educational Development*, 2019, ss. 13-14 <https://www.academia.edu/download/58341312/PREPRINT.pdf>

⁵⁸ Hakan Ergin & Hans de Wit. “Integration policy for Syrian refugees’ access to Turkish Higher Education: Inclusive enough?” In A. Curaj, L. Deca, & R. Pricopie (Eds.), *European Higher Education Area: Challenges for a New Decade* 2020, s. 169 Springer. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/42916>

üzerinde Suriyeli öğrenci farklı seviyelerde üniversite eğitimi görmekteydi. İran'da yaklaşık 200 Suriyeli öğrenciye burs sağlanırken, Rusya'da da yaklaşık 100 Suriyeli öğrenci – bir kısmı askeri eğitim bursuyla olmak üzere – üniversitelerde eğitim almıştır⁵⁹

• 2020: Türkiye'de 20,000'den fazla, Avrupa Birliği ülkelerinde toplamda yaklaşık 10.000 civarında Suriyeli öğrenci yükseköğrenim görüyor.⁶⁰

Yukarıdaki rakamlara bakıldığında, Suriye Arap Cumhuriyeti tarafından yurt dışına gönderilen öğrenci sayısı (çoğunluğu Sovyet destekli burslarla) 2011 öncesi dönemde sınırlı bir sayıda gerçekleşmişken, ülkede yaşanan iç savaş sonrasında meydana gelen zorunlu göç ve uluslararası burs programlarıyla bu sayının çarpıcı biçimde arttığını göstermektedir. Örneğin 2013'te İran'ın açmış olduğu \$3,6 milyar kredi tutarının bir kısmı Suriye'de eğitim ve akaryakıt ihtiyaçları için kullanılmış, bu kredi aracılığıyla Suriye'de öğrenim gören öğrencilerin bir kısmı İran üniversitelerine gönderilmiştir.⁶¹ Benzer şekilde Avrupa Birliği tarafından Suriyeli mültecilerin eğitimine destek programları başlatılmış ve çok sayıda Suriyeli genç Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkelerde yükseköğrenime dâhil olabilmıştır.

Yurt dışında eğitim gördükten sonra tekrar ülkesine dönen Suriyeli gençler, ülkenin bürokrasisinde ve yönetiminde önemli roller üstlenmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği'ne gönderilen ve teknik eğitim almış kişiler, 1970'ler ve 80'lerde Suriye'nin sanayi ve altyapı projelerinde kilit görevler aldı. Petrol rafinerilerinin kurulması, baraj inşaatları gibi projelerde genellikle mühendislik eğitimi Moskova'da tamamlamış Suriyeliler teknik uzman olarak çalıştı. Örneğin 1970'lerde SSCB'de mühendislik okumuş bir grup, ülkelerine döndüklerinde Suriye Petrol Bakanlığı'nda ve kamuya ait petrol şirketlerinde yönetici pozisyonlarına getirilmiştir⁶². Aynı şekilde tıp eğitimi Doğu Bloku'nda alan doktorlar Suriye sağlık sisteminde önemli noktalara geldi. Sovyetlerde eğitim görmüş askerî personeller ise Suriye ordusu içerisinde general rütbelerine yükseldi. Hafız Esad'ın yakın çevresinde, genellikle SSCB'de akademi eğitimi almış generaller bulunmaktaydı. Örneğin Arap Sünni Genelkurmay Başkanı Hikmet Şihabi'nin Sovyet Harp Akademisi mezunu olduğu bilinmektedir. Bu durum aynı zamanda Suriye ordusunda SSCB eğitilmiş subayların nüfuzunu göstermektedir.

Ekonomi ve diplomasi alanında da daha çok Batı'da eğitim almış Suriyelilerin etkisi hissedildi. 2000'lerde ABD veya İngiltere'de yüksek lisans eğitimi almış genç teknokratlar, Beşşar Esad tarafından ekonomik reformları düzenlemek ve yürütmek üzere görevlendirildi. Örneğin Richmond Üniversitesi'nden Ekonomi alanında Lisans derecesine sahip ve London School of Economics'te Lisansüstü Araştırmalarını tamamlayan ekonomist Abdullah el-Dardari, Suriye hükümetinde 2003-2005 yılları arasında Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak liberalizasyon politikalarını yönetti. ⁶³ Benzer şekilde eğitimi Fransa'da

⁵⁹Sergey Ryazantsev & Mehdi Afzalı, "The Iranian Education and Academic Mobility Model". *Central Asia & The Caucasus* 2019, ss. 6-9. <https://www.researchgate.net/publication/338444498>

⁶⁰ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). "Higher education for Syrian youth. Global Compact on Refugees", 2019 <https://globalcompactrefugees.org/good-practices/higher-education-syrian-youth>.

⁶¹ Reuters, "Iran's Revolutionary Guards reap economic rewards in Syria", 2017, <https://www.reuters.com/article/world/irans-revolutionary-guards-reaps-economic-rewards-in-syria-idUSKBN1531TN>

⁶² Syria Oil. "Mühendis Saeed Heneidy Petrol ve Yeraltı Kaynakları Bakanı olarak atandı," 3 Mayıs 2010, <https://www.syria-oil.com/english/?p=2496>

⁶³ Shamel Azmeh, "Syria's passage to conflict: The end of the "developmental rentier fix and the consolidation of new elite rule", *Politics & Society*, 2016, 44(4), s. 509, <https://doi.org/10.1177/0032329216674002> (s. 509)

tamamlamış olan birkaç diplomat Dışişleri Bakanlığı’nda üst düzey görevlere geldi. Doktora eğitimini yurt dışında tamamlamış profesörler de Suriye üniversitelerinde rektörlük ve dekanlık gibi önemli pozisyonlara atandılar. 2010 itibarıyla Suriye’deki her üç üniversite rektöründen birinin lisansüstü derecelerini yurt dışında tamamladığı belirtilmektedir (çoğunlukla Rusya ve Avrupa).

Ancak geri dönen öğrencilerin sisteme katılması her zaman sorunsuz olmamıştır. Baas yönetimi, özellikle Batı’da eğitim almış dönen bireylere karşı ideolojik bir güvensizlik beslemiştir. 1980’lerde ABD’de eğitim almış bazı Suriyelilere "Batı yanlısı" yakıştırması yapılarak önemli pozisyonlara atanmadıkları, bunun yerine daha teknik işlerde çalıştırıldıkları görülmüştür. Öte yandan, Sovyetler Birliği’nde eğitim görmüş kişilere daha fazla güven duyulmuş ve buna bağlı olarak hızlı bir şekilde terfi ettirilmişlerdir. Fakat zaman içerisinde liyakat arayışı ön plana çıkmış, yurtdışında iyi eğitim almış kişiler de önemli roller üstlenmeye başlamıştır.

2011 öncesi dönemlerde devlet kademelerinde yükselmek için Baas Partisi üyeliği ve sadakati şart olsa da teknik uzmanlık gerektiren alanlarda olmak üzere iyi eğitim almış kadrolara ihtiyaç duyulmuş ve bunlar kritik görevlere getirilmiştir.⁶⁴ Örneğin 2000’lerde Beşşar Esad’ın kurduğu kabinede “teknokrat bakanlar” olarak nitelenen isimlerin birçoğu yurt dışı eğitim deneyimine sahipti. Son 60 yılda Suriye’den farklı ülkelere binlerce öğrenci gönderilmiş; bunların önemli bir kısmı eğitimlerini başarıyla tamamlayıp ülkelerine dönerek bürokraside, akademide ve orduda kritik görevler almıştır. Sovyet/Rusya eğitilmiş subay ve mühendisler, İran’da kurs gören güvenlik personeli ve Batı ülkelerinde okumuş ekonomistler bir arada Suriye devlet yönetiminin entelektüel sermayesini oluşturmuştur. Örneğin 2010 itibarıyla Suriyeli üst düzey yöneticilerin %15’inin eğitimlerinin bir bölümünü yurt dışında aldığı hesaplanmıştır. Bu oran incelendiğinde özellikle teknik bakanlıkta çalışanlarda daha yüksektir. Son tahlilde, yurt dışına öğrenci gönderme politikası Suriye’ye nitelikli insan kaynağı kazandırmış, ancak bu insanların bilgi ve tecrübelerinden tam anlamıyla faydalanılması siyasal kısıtlar nedeniyle her zaman mümkün olamamıştır. 2011 sonrası yaşanan olaylar nedeniyle gerçekleşen beyin göçü sebebiyle, bu nitelikli kadroların bir kısmını ülke dışında bırakmıştır. 2011 sonrası dönemde Suriye’deki yükseköğretim kurumlarında görevli çok sayıda akademisyen, savaş ve siyasi baskılar nedeniyle ülkeyi terk etmiştir. Bu durum, Suriye’nin geleceğinde yurtdışındaki akademik diasporanın yeniden ülkeye kazandırılması konusunu önemli hale getirmiştir.⁶⁵

2011 Öncesi Suriye Ekonomisinin Yapısı ve Sektörel Dağılım

2011’de iç savaş başlamadan önce Suriye ekonomisi, tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine dağılmış çeşitlendirilmiş bir yapıdaydı. Bulut’un (2013, s. 162)⁶⁶ çalışmasına göre; hizmet sektörü %55,6, sanayi sektörü %27,1 ve tarım sektörü %17,1 oranında Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’ya katkıda bulunmaktaydı. Bu oranlar, hizmet sektörünün ağırlıklı olmasına karşın tarım ve sanayi sektörlerinin de ekonomik yapı içinde önemli yer tuttuğunu göstermektedir. 2000’li yılların başında da benzer biçimde; tarım %20’nin altında, sanayi (petrol dahil) %25-30 bandında, hizmet sektörü ise yaklaşık %50 civarındaydı. 1970’lerde tarımın GSYİH içindeki payı %25 iken, 1990’larda sulama yatırımları sayesinde artış göstermiş, ancak hizmet ve sanayi sektörlerinin büyümesiyle yeniden %20 seviyelerine

⁶⁴ Belhadj, “Political Alawism: Bashar al-Asad's quest for legitimacy,” ss. 2-5.

⁶⁵ Samson Milton, “Syrian higher education during conflict: Survival, protection, and regime security”, s. 6.

⁶⁶ Alev Bulut, (2013). *Suriye’de Siyasal ve Ekonomik Dönüşüm (2000-2011)* Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(3), s. 162.

gerilemiştir. Halep ve Şam gibi şehirlerde 1970'lerden itibaren tekstil, gıda işleme ve gübreleme gibi sektörlere devlet destekleri sağlanmış; 1970'lerin sonlarında Suriye'nin petrol üreticisi olmasıyla sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı artmıştır.⁶⁷ 1990'larda Suriye'nin ham petrol üretimi günlük ~600 bin varile ulaşınca, sanayi sektörü payı %30'ları buldu. Hizmet sektörü, ticaret, ulaştırma, turizm ve kamusal hizmetleri kapsayarak 2000'li yıllar boyunca hızla büyümüş; 2010 yılına gelindiğinde Suriye ekonomisinde en büyük paya sahip sektör haline gelmiştir.⁶⁸

Araştırmalara bakıldığında benzer bir dağılımın işgücünde de olduğu görülmektedir. 2010 yılında Suriye'de istihdamın yaklaşık %30'u tarımda, %20'si sanayide (işleme, imalat, inşaat dâhil) ve %50'si hizmet sektöründe gerçekleşmiştir.⁶⁹ Tarım faaliyetlerinde çalışan işçi nüfus önemli ölçüde yüksek olsa da üretimdeki payının diğer sektörlere oranla düşük olması tarımdan alınan ekonomik verimliliğinin görece düşüklüğüne işaret eder. Sanayi istihdamı içinde petrol sektörü çok büyük bir pay tutmaz (petrol sektörü sermaye yoğun bir sektör olduğu için istihdam katkısı sınırlı kalmıştır), asıl sanayi istihdamı tekstil, gıda, çimento gibi alanlarda var olmaktadır. Hizmet sektörü içerisindeki istihdamı ise kamu sektörü memurları, askeri personeller ve kolluk kuvvetleri, ticaret ve turizm alanlarında çalışanları oluşturmaktadır. 2010 yılında kamu sektöründe yaklaşık olarak 1,2 milyon kişi çalıştığı, bu sayısal verinin toplam istihdamın dörtte birine yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim Baas rejiminin istihdam politikası kamu ağırlıklı olduğu söylenebilir.⁷⁰ 2011 yılındaki iç karışıklıklar öncesinde tarımsal alanda kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir ülke olan Suriye'nin başlıca tarımsal ürünleri buğday, arpa, pamuk, zeytin, meyve-sebze ve şeker pancarıdır. 1970'lerde gerçekleştirilen Tabka Barajı (Fırat üzerindeki baraj) ile sulanan alanların artması sonucu tarımsal üretim yükselmiştir. 1980'lerde Suriye, yılda 4-5 milyon ton buğday hasadı yaparak bir süre net buğday ihracatçısı bile oldu. Ayrıca buğday, hububat ve bakliyatla ıslah edilmiş yerli tohum üzerine ICARDA Kurumu bağlamında yapılan çalışmalar, verimi yüksek ve kaliteli, çiftçiler tarafından tercih edilen tohum kullanımının yaygınlaşmasına sebep oldu.⁷¹ Halep çevresindeki sulanan arazilerde üretilen pamuk, 2000 yılına dek ihracatın önemli kalemlerinden biri olup Suriye'nin geleneksel nakit ürünü olarak isimlendirilmektedir. 2005 yılında Suriye 725 bin ton pamuk üreterek dünyanın 10. büyük pamuk üreticisi olmuş, bunun büyük kısmını iç pazarda iplik/tekstil sanayinde kullanmış ve kalan kısmını ham pamuk olarak ihracata dâhil etmiştir.⁷² Zeytin ve zeytinyağı özellikle İdlib, Halep ve güneyde yer alan Dera bölgesinde yetiştirilir. Suriye, 2010'da yaklaşık bir milyon ton zeytin üretimi ile dünya zeytin üretiminde 4. sıradaydı. Meyve üretiminde Lazkiye'de yetiştirilen portakal, limon gibi narenciye, Süveyda 'da elma, Şam ve çevresinde ise üzüm üretimi öne çıkmaktadır.

⁶⁷ Bulut, 2013, a.g.m. s. 165-167

⁶⁸ Aita, S. (2009). "Suriye'de işgücü piyasalarının performansı ve göç akışları." Euro-Akdeniz Uluslararası Göç Uygulamalı Araştırmalar Konsorsiyumu, 2009, ss. 12-15 (CARIM). <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/11044> No item found for the identifier yazısı

⁶⁹ Rabie Nasser & Zaki Mehchy, "Determinants of Labour Force Participation in Syria (2001-2010)" *Economic Research Forum (ERF)*, 2012 s. 14 <https://erf.org.eg/app/uploads/2014/08/698.pdf>

⁷⁰ Nasser & Mehchy, "Determinants of Labour Force Participation in Syria (2001-2010)", s. 22.⁷⁰

⁷¹ Zeynel Özlü, Yücel Karadaş, Ali Özkan, Zeynep Köse, Omar Atik, Buket Sezer, B. Budak, Muhammet Musa Budak, Aref Razouk, İbrahim Mahmoud, Khalid Al-Hasan, Ahmet Sıtkı, Büşra Çelik, İnci Aydın, Muhammed Altıncı, Abdülhakim Alaboud, "Suriye'nin Kuzeyinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu", Ed. A. Özkan, B. Çelik, O. Atik. Gaziantep Üniversitesi Yay., Gaziantep, 2023, ss 20-3.

⁷² International Monetary Fund. "Syrian Arab Republic: Selected Issues", *IMF Country Report No. 06/295*. 2006, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2006/295/article-A005-en.xml>

Petrol ve doğal gaz, Suriye'nin sanayi sektörü içinde uzun yıllardır önemli bir yer tutmaktadır. 1970'lerden itibaren petrol üreticisi konumuna gelen Suriye’de, özellikle 1980 sonrası dönemde petrol ihracatı, ülke ekonomisinin temel itici güçlerinden biri hâline gelmiştir. 2010 yılında ülke günlük ortalama yaklaşık 385 bin varil ham petrol üretmekte ve bunun büyük bir kısmını ihraç etmekteydi.⁷³ Aynı yıl itibarıyla ham petrol ihracatı yaklaşık 150 bin varil/gün düzeyindeydi ve başlıca alıcı ülkeler arasında Avrupa’dan Almanya ve İtalya ile bazı Arap ülkeleri bulunmaktaydı.⁷⁴ Petrol ihracatı, 2010 yılında Suriye'nin toplam ihracat gelirlerinin yaklaşık %40’ını oluşturuyordu.⁷⁵ Ülkenin kanıtlanmış petrol rezervlerinin büyüklüğü ise yaklaşık 2,5 milyar varil düzeyindeydi (CIA World Factbook, 2010⁷⁶). Petrol kaynaklarının büyük bölümü, ülkenin doğusundaki Deyrizor bölgesi ile kuzeydoğudaki Haseke vilayeti (özellikle Rümeylan sahası) civarında bulunmaktadır. Suriye’de 2010 yılı itibarıyla, Baniyas kıyı kentinde ve Homs iç bölgesinde olmak üzere iki büyük rafineri faaliyet göstermekteydi. Bu rafineriler, büyük oranda ülke içi tüketimi karşılamaya yönelik çalışırken, ham petrolün büyük bir kısmı işlenmeden ihraç edilmekteydi.⁷⁷

Tekstil (başta pamuk ipliği, kumaş ve hazır giyim), gıda işleme (şeker, un, konserve), fosfat madenciliği, çimento ve hafif imalat da ülkenin petrol dışındaki sanayi faaliyetleriydi. Suriye, dünya çapında önemli fosfat üreticileri arasında yer alıyordu; özellikle Humus yakınlarında bulunan madenlerden 2010 yılında 3,2 milyon ton fosfat cevheri çıkarılmış ve bu üretimin büyük bölümü ihraç edilmiştir. Fosfat, 2010 ihracat gelirlerinde küçük ama kayda değer bir kalem olup 200 milyon doların üzerinde gelir getirmiştir (UNESCO International Bureau of Education, 1954). Ülkenin pamuk üretimine bağlı olarak gelişen ve 2000’lerde Suriye'nin imalat ihracatının önemli bir kısmını oluşturan tekstil sektörü Halep merkezliydi. 2010’da Suriye’nin toplam imalat ihracatı ~3,8 milyar dolardı ve bunun önemli bölümü tekstil/hazır giyim, gıda ve kimya (deterjan vb.) ürünleriydi. 2000’li yıllarda sanayi üretimi aşamalı bir şekilde serbestleşme sürecine girdi. 2003 yılında Suriye’de Yatırım Kanunu yürürlüğe girdi. Bu kanunla beraber, özel sektör yatırımları teşvik edilirken; bunun sonucunda özel çimento fabrikaları, meşrubat tesisleri gibi yeni işletmeler açıldı. Ancak petrol, demir-çelik, fosfat ve gübre gibi ağır sanayi kolları hâlâ devletin tekelinde kalmaya devam etti. Kullanılan makine-teçhizatın çoğunlukla eski Sovyet üretimi ya da yerli uyarlamalardan oluşması verimliliğin düşük olması sonucunu doğurmuştur bu da Suriye sanayisinin yapısal bir sorunun teknoloji eksiliği olduğunu göstermektedir. Buna rağmen, 2006-2010 döneminde sanayi sektörü pozitif büyüme göstermiş, 2009 yılında büyüme oranı yaklaşık %5 seviyesinde gerçekleşmişti. İhracat ve ithalat dengesine bakıldığında zaman, Suriye'nin 2006 yılında petrol gelirlerinin etkisiyle dış ticaret fazlası verdiği görülmüştür. 2003 ve 2006 gibi bazı yıllarda cari işlemler dengesinde de fazla görülmüştür; bu durum, ilgili yıllarda ihracatın ithalatı aştığını ortaya koymaktadır. Fakat 2010 yılında petrol üretiminin düşüş eğilimi göstermesi ve iç tüketimin yükselmesiyle açık artmıştır (2010 açığı 5,2 milyar \$). Bu açık, GSMH’nın yaklaşık %8’ine tekabül etmekteydi. Buna rağmen Suriye, 2011’e kadar makul bir ekonomi olarak görülmüyordu çünkü dış borçluluğu düşük

⁷³ Bulut, 2013, a.g.m. 149

⁷⁴ Bulut, 2013, a.g.m. 149

⁷⁵ Raluca Necula & Diana Necula, “Analysis of the main indicators evolution of social and economic development in the Arab Republic of Syria, period 1960–2014”, *ICEADR 2016 Proceedings The Research Institute for Agricultural Economy and Rural Development*, 2016 ss.58–65, https://www.econstor.eu/bitstream/10419/163345/1/ICEADR-2016_full-volume.pdf#page=59

⁷⁶ CIA World Factbook. (2010). *Syria – Energy Sector Overview*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/>

⁷⁷ Bulut, 2013, a.g.m. 150

(GSYİH'nın %20'si düzeyinde) ve döviz rezervleri vardı. Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, Suriye'nin döviz rezervleri 2010 yılı sonunda yaklaşık 18 milyar dolar seviyesindeydi. Bu rezerv miktarı, ülkenin yaklaşık bir yıllık ithalatını karşılayabilecek düzeyde bir ekonomik tampon işlevi görmekteydi. Özetle, Suriye'nin 2011 öncesi ekonomik verileri şu şekilde özetlenebilir: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) 2010 yılında yaklaşık 60-65 milyar ABD dolarıydı, kişi başı gelir ise aynı yıl yaklaşık 3.100 \$ civarındaydı (Bulut, 2013, s. 151)⁷⁸. 2000'li yıllarda büyüme oranı ortalama %4-5 arasında seyretmiş, enflasyon 2010 yılında %4,8 olarak gerçekleşmişti.⁷⁹ İşsizlik oranı ise resmi verilere göre %8-15 arasında değişmekte olup, 2010 yılı için bu oran %14,9 olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ Savaş öncesinde Suriye ekonomisi, bölgesel ölçekte orta ölçekli bir ekonomi olarak değerlendiriliyordu ve ağırlıklı olarak petrol gelirleri ile tarımsal üretime dayanıyordu. Ülkenin dış ticareti büyük ölçüde petrol fiyatlarına duyarlıydı. Nitekim 2008 küresel finans krizinin ardından petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte, Suriye'nin ihracatı 2009 yılında gerilemiş, ancak 2010 yılında yeniden toparlanma göstermişti. 2000'lerin başında Şam'da bulunan bir Türk, Şam'da kronik bir yoksullukla karşılaşmadığını belirtmiştir: "Şam sokaklarında dilenciler yok denecek kadar az. Sadece, bazı camilerin kapılarında birkaç tanesine tesadüf etmişimdir. Sokakta yatıp kalkanlara ise hiç rastlamadım. Sıradan halkın gelir düzeyi çok yüksek seviyelerde olmasa bile, herkese hitap eden bir ortalama yakalanmış. "Her yerde olduğu gibi, Suriye'de de 'ultra zengin' sınıflar var. Ama Şam'ın merkezindeki görünür semtlerde, gözü yoracak bir şatafata rastlamıyorsunuz".⁸¹ 2011'deki kriz ise ekonomiyi serbest düşüşe soktu: 2011 sonrası ihracat birkaç yıl içinde 12 milyar \$'dan 600 milyon \$'a düşerek 20'de birine indi.⁸² İthalat da ambargo ve iç savaş nedeniyle keskin şekilde düştü. Ancak bu durum, savaş sonrası döneme aittir ve mevcut incelemenin kapsamı dışında değerlendirilmektedir.

Suriye'nin Rusya ve İran ile İlişkileri: 2000 Sonrası ve 2011 Sonrası Karşılaştırması

2000-2011 Dönemi: Stratejik Ortaklıklar ve Dengeler

Rusya (2000-2011):2000'li yıllarda Suriye ile Rusya arasındaki Soğuk Savaş'tan kalan birliktelik yeniden güç kazandı. Beşşar Esad, babası Hafız Esad'dan devraldığı yönetimde Rusya ile askerî ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik önemli adımlar attı. Bu çerçevede 2005 yılı önemli bir dönüm noktasıydı: Rusya Federasyonu, Sovyet dönemine ait Suriye borçlarının %73'ünü, yani yaklaşık 13 milyar doları silmeyi kabul etti.⁸³ Bu hamle, Rusya'nın Suriye üzerindeki etkisini koruma niyetini açıkça gösteriyor ve yeni silah anlaşmalarına zemin hazırlıyordu. Aynı yıl Rusya, İsrail ve ABD'nin itirazlarına rağmen, Suriye'ye Igla (SA-18) taşınabilir hava savunma sistemleri satışına onay verdi.⁸⁴ 2006-2010 yılları arasında Suriye, Rusya'dan MiG-29SMT savaş uçakları, Yak-130 eğitim uçakları ve Pantsir-S1 hava savunma sistemleri gibi modern silahlar satın aldı ve bu anlaşmaların toplam değeri yaklaşık 4 milyar dolara ulaştı. Bu dönemde Rusya, Suriye'nin en büyük silah tedarikçisi konumuna geldi. Askerî ilişkilerin yanı sıra Tartus deniz üssü de bu dönemde Rusya'nın Orta

⁷⁸ Bulut, 2013, 151

⁷⁹ Bulut, 2013, 151

⁸⁰ Bulut, 2013, 149

⁸¹ Taha Kılınç, *Bir rüyayı hatırlar gibi- Savaştan önce Suriye*, İstanbul:Ketebe Yay, 2021, s. 254

⁸² Raluca Necula & Diana Necula, "Analysis of the main indicators evolution of social and economic development in the Arab Republic of Syria, period 1960-2014", s. 184

⁸³ Allevi, S. "Russia's foreign and security policy in Syria: Historical relations and contemporary Dynamics", *Frontiers in Political Science*, 2, Article 1489285, 2020, s. 8. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2025.1489285/full>

⁸⁴ Paul Iddon, For generations, Russia was Syria's main arms supplier – That may be over. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2025/01/27/for-generations-russia-was-syrias-main-arms-supplier-that-may-be-over/> Paul Iddon, Russia's Missile Diplomacy in the Middle East, *Defence Strategic Studies Journal*, 2025 s. 5.

Doğu’daki varlığının merkezi oldu. 1971’den beri Sovyet donanmasına lojistik destek sunan Tartus limanı, 2000’li yıllarda da aktif şekilde kullanıldı ve Akdeniz’deki tek sıcak deniz üssü olarak önemini korudu.⁸⁵ Bu üs, Moskova’nın bölgedeki askerî varlığını sürdürebilmesinin ana unsurlarından biriydi. Suriye yönetimi de bu üs sayesinde Rusya’nın uluslararası platformlardaki desteğini almayı sürdürdü. Nitekim 2005’te Refik Hariri suikastı sonrasında BM Güvenlik Konseyi’nde gündeme gelen yaptırımlar sırasında, Rusya’nın daha yumuşak tavrı sayesinde Şam tam anlamıyla tecrit edilmekten kurtulmuştur. Ekonomik ilişkiler daha sınırlı seyreitse de artış göstermiştir. Rusya’nın Suriye’nin toplam dış ticaretindeki payı 2010 yılında yaklaşık %5 seviyesine ulaşmıştır.⁸⁶ Bazı Rus firmaları bu süreçte Suriye’de faaliyet göstermeye başlamıştır: 2004 yılında Stroy trans gaz firması Homs yakınlarında bir doğalgaz işleme tesisi kurmuş, 2007’de Tatneft firması Suriye’de petrol arama çalışmaları başlatmıştır. 2010 yılında ise Soyuz Nefte Gaz ile yapılan 25 yıllık anlaşma çerçevesinde Rusya, Suriye’nin Akdeniz açıklarında off-shore petrol ve doğalgaz arama izni elde etmişti.⁸⁷ Bu anlaşma, Moskova’nın Suriye’nin enerji kaynaklarına olan ilgisini somut şekilde ortaya koymuştur. Genel olarak 2000–2011 arasında Rusya, Suriye’yi Orta Doğu’daki stratejik müttefiki olarak değerlendirmiştir; Suriye ise özellikle 2004’te başlayan ABD yaptırımları karşısında Rusya’yı askerî ve ekonomik destek sağlayabilecek bir alternatif ortak olarak görmüştür. Her ne kadar bu dönemde Avrupa ile de ilişkilerini geliştirmeye çalışsa da, özellikle askerî alanda Rusya’nın rolü belirleyici olmuştur.

İran (2000-2011): Suriye’nin İran ile olan bağı, 1979’daki İran Devrimi’nden bu yana stratejik bir ittifak şeklinde gelişim göstermiştir. 1980-88 İran-Irak Savaşı’nda Hafız Esad, İran’ı destekleyen tek Arap lider olmuş; bu çizgi Beşşar Esad döneminde de sürdürülmüştür.⁸⁸ ABD’nin 2003 Irak işgali sonrasında iki ülke ortak bir çıkar anlayışı çerçevesinde yakınlaşmış, Irak’taki bazı direniş gruplarına destek verilmiştir.⁸⁹ 2006’da Hizbullah ile İsrail arasında yaşanan savaşta Suriye, İran’ın Lübnan’daki müttefiki Hizbullah’a lojistik destek sağlamıştır. Esad ve İran liderleri (önce Hatemi, sonra Ahmedinejad) düzenli temaslarda bulunmuş ve 2005’te iki ülke arasında savunma iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma kapsamında İran, Suriye ordusuna mühimmat, teknik ekipman ve askeri eğitim desteği sunmuştur.⁹⁰ İran’ın doğrudan askeri varlığı 2011 öncesinde bulunmamakla birlikte, istihbarat paylaşımı ve askeri danışmanlık ilişkileri mevcuttu. 2009 yılında İran, Suriye’ye yaklaşık 1 milyar dolar enerji kredisi sağlamış, bu dönemde İranlı subaylar bazı askeri eğitim faaliyetlerine katılmıştır.⁹¹ Ekonomik alanda, İran seçici yatırımlar gerçekleştirmiştir. Mapna Group adlı İranlı firma 2008 yılında Lazkiye-Baniyas yakınlarında enerji santrali inşa etmiş, 2010’da Homs çevresinde bir başka termik santral projesine başlamıştı.⁹² Otomotiv sektöründe ise İran Khodro firması “Samand” marka araçlarla Suriye pazarında yer almıştır. 2009’da imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla

⁸⁵ Eugene Rumer, E., & Richard Sokolsky, “Etched in Stone: Russian Interests in Syria”, *Carnegie Endowment for International Peace*. 2021, s. 19, <https://carnegieendowment.org/2021/02/09/etched-in-stone-russian-interests-in-syria-pub-83879>

⁸⁶ Bulut, 2013, a.g.m., 150

⁸⁷ Isabella Ruble, “European Union energy supply security: The benefits of natural gas imports from the Eastern Mediterranean”, *Energy Policy*, 107, s. 22. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421517301507>

⁸⁸ Erwin Rouleau, “Syria’s Conquest of Lebanon”. *Foreign Affairs*, 80(6), 2001, s. 5.

⁸⁹ Anoushiravan Ehteshami & Raymond A. Hinnebusch, “Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System”, *Routledge*, 1997, s. 153.

⁹⁰ Kayhan Barzegar, “Iran’s Foreign Policy in Post-Invasion Iraq”, *Middle East Policy*, 15(4), 2008, s. 180.

⁹¹ Rumer & Sokolsky, 2021, a.g.m. 12.

⁹² Reuters, “Iran had imperial ambitions in Syria. Secret embassy papers show why it failed”, 1 May 2025, <https://www.reuters.com/investigations/iran-had-imperial-ambitions-syria-secret-embassy-papers-show-why-it-failed-2025-05-01/>

İran'dan Suriye'ye ucuz tüketim malları ve otomobil ithalatı artmıştır.⁹³ İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2010'da yaklaşık 545 milyon dolar düzeyindeydi ve ticaret büyük ölçüde Suriye aleyhine açık veriyordu.⁹⁴ İran'ın ekonomik rolü kısıtlı olsa da siyasi nüfuzu önemliydi. Özellikle Suriye, Hizbullah'a silah gönderiminde İran'a geçiş koridoru sağlamakta, böylece İran'ın bölgesel etkisini desteklemekteydi. Ancak tüm bu yakın ilişkilere rağmen Suriye kararlarını Şam merkezli almaya devam etmiş ve İran'a tam bağımlı bir pozisyona sürüklenmemiştir.⁹⁵

2011 Sonrası Dönem: Hayati Destek ve Derin Bağımlılık

2011'de Suriye'de başlayan iç savaşı, Şam yönetiminin Moskova ve Tahran'a bağımlılığını gözle görünür ölçüde artırdı. Beşşar Esad rejimi, ayaklanmayı bastırmak ve ardından ortaya çıkan çok cepheli iç savaşta ayakta kalmak için bu iki müttefikinin askeri, ekonomik ve siyasi desteğine önemli derecede ihtiyaç duydu. Sonuç olarak, 2011 sonrasında Suriye'nin Rusya ve İran ile ilişkileri, önceki döneme kıyasla çok daha tek taraflı bir bağımlılık ilişkisine dönüştü.

Rusya (2011-2024):Rusya, Suriye krizinin ilk dönemlerinden itibaren diplomatik destek sağlamış; Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Esad yönetimini hedef alan tasarıları birçok kez veto etmiştir. 2011 ile 2020 arasında Rusya, Çin ile birlikte en az 15 farklı Suriye karşıtı karar tasarısını engellemiş, ilk vetosunu Ekim 2011'de kullanmıştır.⁹⁶ Bu vetolar, Suriye'yi uluslararası yaptırımlardan koruyarak rejimin siyasi ömrünü uzatmıştır. Ancak Rusya'nın en kritik müdahalesi, Eylül 2015'te doğrudan askeri operasyonla başlamıştır. 30 Eylül 2015 tarihinde Lazkiye'deki Hmeymim Hava Üssü'nden kalkan Rus Hava Kuvvetleri, silahlı muhalefet gruplarına yönelik hava saldırıları düzenlemiştir. Bu müdahale, savaşın seyrini Esad rejimi lehine değiştirmiştir.⁹⁷ Halep'in 2016 sonunda geri alınması ve devamındaki askeri başarılar, doğrudan Rusya'nın hava ve kara desteğiyle mümkün olmuştur. Rusya sahada yalnızca hava unsurlarıyla değil; özel kuvvetler, topçu birlikleri, askeri danışmanlar ve Wagner gibi paralı asker grupları ile aktif olmuştur. 2016 yılı itibarıyla Rusya'nın Suriye'deki askerî personel sayısı 4.000-5.000 arasında tahmin edilmekteydi.⁹⁸ Bu personel arasında ileri hava kontrolörleri ve teknik ekipler de yer alıyordu. Ayrıca Rusya, Suriye ordusuna T-90 tankları, Su-24 ve Su-25 uçakları, Ka-52 helikopterleri gibi modern silah sistemleri tedarik etmiştir. Bunun yanında 2016 yılında, Rusya destekli özel bir askeri yapı olan "5. Kolordu" Suriye ordusu bünyesinde oluşturulmuştur.⁹⁹ 2017'de imzalanan uzun vadeli anlaşmayla, Hmeymim Hava Üssü ve Tartus Deniz Üssü 49 yıl süreyle Rusya'nın kullanımına verilmiştir.¹⁰⁰ Böylece Rusya, Akdeniz'de kalıcı bir askeri varlık kazanmıştır. Ekonomik olarak Rusya, Suriye'ye doğrudan mali yardım sağlamamış; ancak mal ve hizmet tedarikiyle rejimin ayakta kalmasını desteklemiştir. Örneğin 2015 yılında, Suriye Merkez Bankası için Rusya'da tonlarca Suriye lirası banknotu basılarak Şam'a

⁹³ World Bank, "Syrian Economic Report", Washington, DC: *World Bank Publications*. 2005, s. 77.

⁹⁴ World Bank, "Syrian Economic Report", s. 78.

⁹⁵ Eva Patricia Rakel, "Power, Islam, and Political Elite in Iran: A Study on the Iranian Political Elite from Khomeini to Ahmadinejad", *Brill*. 2009, s. 102.

⁹⁶ Michael, D. Swaine, "Chinese views of the Syrian conflict", *China Leadership Monitor*, 39. *Carnegie Endowment for International Peace*, 2012, s. 4. https://carnegieendowment.org/files/Swaine_CLM_39_091312_2.pdf,

⁹⁷ Bichara Khader, "Shifting geopolitical landscape of the Arab world 1945-2018", *Rivista di Studi Politici Internazionali*. 2018, s. 19, <https://www.jstor.org/stable/26540651>

⁹⁸ Matthew D. Crosston "Cold War and Ayatollah residues: Syria as a chessboard for Russia, Iran, and the United States", *Strategic Studies Quarterly*, 2014, 8(4), s. 357. <https://www.jstor.org/stable/26270818>

⁹⁹ Crosston, 2014, a.g.m. 358.

¹⁰⁰ Rumer & Sokolsky, 2021, a.g.m. 5.

gönderilmiştir. Ayrıca 2012–2014 döneminde, AB yaptırımları nedeniyle yurtdışından mazot temin edemeyen Suriye’ye Rusya yakıt desteği sağlamıştır. 2017 sonrasında Rus şirketleri, Suriye’de önemli imtiyazlar elde etmiştir. Örneğin, Stroytrans gaz firması, Tedmur (Palmira) yakınlarındaki büyük fosfat madenlerini 50 yıl süreyle işletme hakkı almış; ayrıca Tartus Limanı’nın genişletilmesi ve 49 yıllığına işletilmesi projesini üstlenmiştir.¹⁰¹ Rus enerji şirketleri de Suriye kıyılarında doğalgaz arama anlaşmaları imzalamıştır.

Siyasi olarak, Rusya 2017 itibarıyla Astana Süreci çerçevesinde Türkiye ve İran’la birlikte yer almış, Suriye’deki ateşkes görüşmelerinde aktif rol üstlenmiştir. 2018’de Soçi’de düzenlenen Suriye Ulusal Diyalog Kongresi, anayasa sürecini başlatma amacıyla toplanmıştı.¹⁰² Bu gelişmeler sonucunda, 2011 sonrası dönemde Suriye’nin Rusya’ya bağımlılığı askeri olarak hayati, diplomatik olarak kesin ve ekonomik olarak belirleyici hale gelmiştir. Rusya ise Suriye’yi, Akdeniz’de askeri üsler ve Orta Doğu’da stratejik nüfuz kazanımı açısından vazgeçilmez bir jeopolitik araç olarak değerlendirmektedir.

İran (2011-2024): İran İslam Cumhuriyeti, Suriye’deki iç savaşın başlangıcından itibaren Esad yönetiminin büyük bir destekçisi haline geldi. 2012 itibarıyla Tahran, Şam’a her açıdan yardım sağlamaya başladı. İlk olarak, 2012 yılında İran, Suriye’ye düzenli olarak yakıt ve finansal destek sunmaya başladı. Temmuz 2013’te, İran Suriye ile 3,6 milyar dolarlık büyük bir kredi anlaşması imzaladı; bu kredi, esas olarak Suriye’nin petrol ithalatını finanse etmek için kullanıldı.¹⁰³ Bu kredinin yardımıyla Suriye, İran’dan petrol ürünleri alarak ordusunu ve ekonomik faaliyetlerini sürdürebildi. 2015’te bu krediye ilave olarak 1 milyar dolarlık yeni bir hat daha açıldı.¹⁰⁴ Reuters’ın verilerine göre, 2013 ve 2015’teki bu kredi hatları, Suriye ekonomisinin ayakta kalmasında hayati bir rol oynamıştı.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra, İran Suriye’ye doğrudan nakit ve mal yardımları da gerçekleştirdi. Askeri anlamda, İran’ın desteklemesi kritik bir aşamaya ulaştı: 2012’den itibaren İran Devrim Muhafızları Ordusu (IRGC) üst düzey subayları, Suriye’de danışmanlık yapmaya başladı. 2013 yılında İran, Lübnan’daki müttefiki Hizbullah’ı tam anlamıyla Suriye savaşına dahil etti; Hizbullah savaşçıları Suriye’ye geçerek önemli cephelerde (Kusayr, Kalamun, Halep kırsalı gibi) Esad ordusunun yanında savaştı. Ayrıca İran, Afganistan ve Pakistan’dan Şii milisleri organize ederek Suriye’ye gönderdi (Fatimiyyun Tugayı – Afgan Şiileri, Zeynebiyyun Tugayı – Pakistanlı Şiiler). Bu yabancı milis birlikleri, Suriye ordusunun zayıfladığı 2013-2015 döneminde cephe hatlarını korudu. 2012-2018 yılları arasında Suriye’deki İran destekli milis varlığının 20-30 bin kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. IRGC Kudüs Gücü komutanı Kasım Süleymani, Suriye’de doğrudan operasyonları koordine ederek “ikinci ordu” olarak adlandırılacak bir milis ağı oluşturdu. Bu süreçte İran, ciddi kayıplar da yaşadı: Resmi verilere göre 2011-2020 yılları arasında Suriye’de birinden fazla İran askeri ve subayı çatışmalarda hayatını

¹⁰¹ Reuters, “Syria expects more financial aid from Russia, Iran”, 24 April 2013, <https://www.reuters.com/article/world/syria-expects-more-financial-aid-from-russia-iran-idUSBRE93N0QB/>

¹⁰² Pierini, M. . *Russia’s Syria Resilience: Moscow’s Reinvention in the Middle East*. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/2021/06/09/russia-s-syria-resilience-moscow-s-reinvention-in-middle-east-pub-84729>.

¹⁰³ Reuters. (2015, July 15). *Syria ratifies fresh \$1 billion credit line from Iran*. <https://www.reuters.com/article/world/syria-ratifies-fresh-1-billion-credit-line-from-iran-idUSKCN0PI1RD/>

¹⁰⁴ Anthony H. Cordesman, “If the fighting ever stops: Stabilization, recovery, and development in Syria” *Center for Strategic and International Studies*, 2022, s. 29 <https://www.jstor.org/stable/resrep23275>

¹⁰⁵ Reuters, “Syria ratifies fresh \$1 billion credit line from Iran”, July 15 July 2015 <https://www.reuters.com/article/world/syria-ratifies-fresh-1-billion-credit-line-from-iran-idUSKCN0PI1RD/>

kaybetti.¹⁰⁶ Bu rakam, yalnızca İranlı personeli kapsamaktadır; Hizbullah ve diğer Şii milislerin kayıpları bu sayıya dahil değildir. Tahran, “eğer yardım etmeseydik, Şam iki haftada düşerdi” şeklindeki açıklamalarıyla Suriye’deki rolünü vurgulamıştır. Askeri yardım kapsamında, İran Suriye ordusuna silah ve ekipman sağladı: 2013’ten sonra Suriye’ye binlerce tüfek, top mermisi, RPG, insansız hava aracı ve hatta balistik füze gönderdi. Örneğin 2017’de, İsrail, Suriye tarafından kendisine fırlatılan İran yapımı Fetih-110 füzelerini bildirmiştir; bu durum, İran’ın Suriye’ye yüksek teknoloji ürünü silahlar göndermekte olduğunu gösterir. Ayrıca İran, Suriye’de bazı milis grupları kendi komuta yapısına dâhil etti; “Liva el-Kudüs” (Filistinli mülteci gençlerden oluşan bir grup) veya “Difa’ el-Vatani” gibi para militer birimler, İran’ın lojistik ve mali destekle faaliyet gösterdi. Ekonomik açıdan, İran bu dönemde Suriye’nin en büyük borç veren ve tedarikçi ülkelerinden biri haline geldi. Daha önce bahsedilen kredi hatlarının yanında, 2017’nin başında İran ile Suriye arasında beş büyük ekonomik anlaşma imzalandı: Bunlardan biri, İran’a Suriye’de mobil telefon operatörlüğü lisansı verilmesiydi.¹⁰⁷ Diğer bir anlaşmayla İran, Suriye’de fosfat madenciliği hakları elde etti (Humus yakınlarındaki Şarkiye fosfat madeninin işletmesi İran’a verildi).¹⁰⁸ Aynı zamanda İranlı yatırımcılara Suriye’de tarım faaliyetleri için 5,000 hektar arazi kiralandı, ayrıca petrol ve gaz terminali inşa etmek üzere 1,000 hektar arazi tahsis edildi.¹⁰⁹ Bu anlaşmalar, 2017’de Şam’ı ziyaret eden İran Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri ile Suriye Başbakanı İmad Hamis tarafından imzalandı ve Suriye’nin “İran’ın halklarının yanında duruşunu takdir ettiğini” belirterek, bu ayrıcalıkları İran’a yönelik minnettar bir tutumla ilişkilendirdi.¹¹⁰ İran ayrıca, Suriye’de savaş sonrası alt yapı projelerini de takip etmektedir: 2019’da İran Halep’teki bir elektrik santralinin yenilenmesi için 411 milyon Euro’luk kredi anlaşması elde etti.¹¹¹ Siyasi ve diplomatik alanda, İran Rusya ile birlikte Astana görüşmelerinin garantörlüğünü üstlendi ve rejimin çıkarlarını korumada etkili oldu. Tahran, 2012 yılında kurulan Suriye’ye destek “4’lü ittifak” (İran-Rusya-Çin ve Hizbullah) çerçevesinde Şam’a stratejik bir derinlik sağladı. 2020’lerin başlarına gelindiğinde, Suriye’de İran’ın etkisi köklü bir hale geldi: İran, Suriye’deki askeri varlığını resmi anlaşmalarla sağlamlaştırdı (2018’de imzalanan Suriye-İran savunma iş birliği anlaşması ile İran’ın Suriye’de askeri üs kurma izni aldığı öne sürülmüştür, her ne kadar Suriye ve İran bunu tam olarak doğrulamasa da). Yerel düzeyde İran nüfuzunun arttığı gözlemleniyor; özellikle Şam çevresi ve Deyr ez-Zor gibi bölgelerde İran yanlısı milisler ve yerel unsurlar sosyo-ekonomik güç elde etti. İran, Suriye’de kültürel ve dini etkilerini de artırmakta: Şii hac merkezlerinin onarımı, Şam’daki Seyyide Zeyneb türbesinin genişletilmesi, Farsça dil okulları açılması gibi yumuşak güç unsurlarını aktif hale getirdi.

Bütün bu gelişmeler, 2011 sonrası Suriye’nin İran’a bağımlılığının derinleştiğini gösteriyor. Ekonomik açıdan bakılırsa, Suriye bugün İran’a ciddi bir borç yükü altındadır (toplam İran kredileri ve yardımları 2011-2021 arası tahminen 6-8 milyar \$ seviyesini bulmuştur).¹¹² Askeri açıdan, Suriye ordusunun belirli birlikleri fiilen İran komutasında hareket etmektedir ve İsrail ile vekâlet çatışmasına zemin olmaktadır. Örneğin 2018’den itibaren İsrail, Suriye’de İran’a ait olduğu iddia edilen onlarca hedefi vurmuştur – bu durum Suriye’nin egemenlik sahasında İran’ın ne kadar etkin olduğunun göstergesidir. Şam

¹⁰⁶ Anthony H. Cordesman, 2022, a.g.m. 29

¹⁰⁷ Maysam Behraves, “Iran’s Strategic Penetration in Syria: Economic and Military Dimensions”, *Middle East Institute*. 2020, s. 3, <https://www.mei.edu/publications/irans-strategic-penetration-syria>

¹⁰⁸ Behraves, 2020, a.g.m. 3

¹⁰⁹ Behraves, 2020, a.g.m. 3

¹¹⁰ Behraves, 2020, a.g.m. 3

¹¹¹ Behraves, 2020, a.g.m. 3

¹¹² Cordesman, 2022, a.g.m. 27.

yönetimi, İran’ın desteğini hayati gördüğü için bu saldırılar karşısında tepki vermekte zorlanmıştı.

2000-2011 yılları arasında Suriye hem Rusya hem de İran ile sıkı bir iş birliği içindeydi, ancak aynı zamanda bağımsız hareket etme yeteneğine de sahipti; diğer ülkelerle ilişkiler geliştirerek dengeli bir dış politika izleyebiliyordu. Örneğin, Esad 2010 yılında Türkiye ve Katar ile olumlu ilişkiler kurarak hem Rusya-İran cephesiyle hem de bölgedeki Sünni blokla iletişim kurmaya devam etti. Ancak 2011 sonrasında Suriye, varlığını sürdürebilmek amacıyla neredeyse tamamen Rusya-İran ittifakına bağımlı hale geldi. Bu durum, Şam’ın dış politika hareket alanını önemli ölçüde kısıtladı. Artık Suriye’nin iç ve dış politikası, Moskova ve Tahran’ın çıkarları doğrultusunda şekillenmeye başladı. Bunun belirgin örneklerinden biri, Suriye hükümetinin Astana süreci ve Soçi kongresi gibi etkinliklerde Rusya-İran etkisi altında temsil edilmesidir. Ayrıca, 2020’lerde Suriye, İran-İsrail çatışmalarının merkezi haline geldi; 2022’de Şam Havalimanı’na düzenlenen İsrail hava saldırılarından sonra havalimanı haftalarca kapalı kalmış, Suriye sadece diplomatik bir yanıt verebilmiştir – çünkü saldırılar İran’a ait yüklerle ilgiliydi. Bu durum, Suriye’nin egemenlik haklarının ne kadar gerilediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, 2011 sonrasında Suriye’nin Rusya ve İran ile olan ilişkileri neredeyse bir vesayet ilişkisine dönüşmüştür. Rusya askeri bir garanti başlığı taşıırken, İran hem askeri hem de ekonomik bir koridor işlevi üstlenmiştir. 2000’li yıllarda daha çok ortak menfaatler üzerine kurulu ittifaklar varken, 2010’ların sonunda Suriye bu iki müttefike borçlu ve bağımlı bir duruma düşmüştür. Bu durumun bir avantajı rejimin devamlılığını sağlamasıyken, dezavantajı ise Suriye’nin karar alma bağımsızlığının zayıflamasıdır. Günümüzde Şam’da hem Rus hem de İranlı danışmanların devlet kurumlarında etkili olduğu bilinmektedir; örneğin, Suriye ordusundaki terfiler için Rusya’nın izni, güvenlik yapılarındaki atamalar içinse İran’ın izni gereklidir şeklinde çeşitli raporlar mevcuttur (Chatham House analizleri bu durumu belirtmektedir).¹¹³ 2024 itibarıyla, Suriye’de bir miktar istikrar söz konusu olurken, Rusya ve İran’ın etkisi kalıcı hale gelmiştir: Tartus ve Hmeymim’de Rus bayrağı rüzgarda dalgalanmakta, Şam’da İran’ın ekonomik heyetleri kamu kuruluşlarıyla anlaşmalar yapmaya devam etmektedir.¹¹⁴ Bu da 2000’li yıllarda başlangıç yapan ittifak döneminden farklı olarak, 2011 sonrasında Suriye’nin egemenliğinin iki müttefik arasında bölüşüldüğünü göstermektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler, 1 Ağustos 1956’da kurulmuştur. ¹¹⁵Ancak bu ilişkiler, 1970’lere kadar sınırlı kalmış ve Hafız Esad’ın Sovyetler Birliği ile kurduğu yakın ittifak nedeniyle Çin’le temaslar zayıf seyretmiştir.¹¹⁶ 2004 yılında önemli bir kırılma yaşanmıştır: Beşar Esad, Çin’e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu, Çin’i ziyaret eden ilk Suriye Cumhurbaşkanı olmuştur. Ziyaret, ABD’nin Irak’ı işgal ettiği bir döneme denk gelmiş ve Çin-Suriye ilişkileri açısından dönüm noktası sayılmıştır.¹¹⁷ Ziyaret sonrası diplomatik temaslar hızlanmış ve ekonomi odaklı delegasyonlar karşılıklı gidip gelmeye başlamıştır.¹¹⁸ 2011 sonrası iç savaşla birlikte Suriye birçok ülke tarafından diplomatik olarak yalnızlaştırılmışken, Çin bu ilişkileri

¹¹³ Belhadj, a.g.m. 2012, 2-5.

¹¹⁴ Pierini, 2021, s. YAZI YOK!

¹¹⁵ SANA. “Syria and China celebrate 67th anniversary of diplomatic relations”, 1 August 2023 Syrian Arab News Agency. <https://sana.sy/en/?p=317269>

¹¹⁶ Chris Zambelis, “The geopolitics of Sino-Syrian relations”. *The Jamestown Foundation*, 2008, , ss. 14–15, <https://jamestown.org/program/the-geopolitics-of-sino-syrian-relations/>

¹¹⁷ Ranjit Gupta, “China’s West Asia policy”, *Institute for Defence Studies and Analyses*. 2013, s. 41 <https://www.jstor.org/stable/resrep09139>

¹¹⁸ Zambelis, 2008, a.g.m. 16.

kesmemiştir. Çin, Suriye hükümetine karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde sunulan sekiz kararı veto etmiştir.¹¹⁹ Çin'in bu tavrı, yalnızca diplomatik değil aynı zamanda güvenlik kaygılarıyla da ilişkilidir: Binlerce Uygur savaşçının Suriye'de radikal gruplara katılması, Çin için ciddi bir ulusal güvenlik tehdidi oluşturmıştır.¹²⁰ Çin, 2016 yılında Suriye için özel bir temsilci atamış ve savaşan taraflar arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.¹²¹ Hem rejim hem de muhaliflerle temas kurarak çatışmanın siyasi çözümle sona erdirilmesi çağrısında bulunmuştur. 2023'te Beşar Esad'ın Çin ziyareti, bu diplomatik çizginin devamı niteliğindedir. Eylül 2023'te Hangzhou'daki Asya Oyunları açılışına katılan Esad, Pekin'de Xi Jinping ile görüşerek stratejik ortaklık anlaşması imzalamıştır.¹²² Bu anlaşma, ittifak niteliğinde olmasa da iki ülke arasında uygun görülen alanlarda iş birliği geliştirme amacını taşımaktadır. Çin'in 2020'lerde 22 Arap ülkesinin 16'sıyla benzer anlaşmalar imzaladığı göz önünde bulundurulursa, Suriye'nin Çin diplomasisinin genel bir parçası olduğu söylenebilir.¹²³

2011 Sonrası Yurtdışına Kitlesele Göç ve Bunun Suriye Açısından Muhtemel Sonuçları

2011 yılında iç savaşın patlak vermesiyle birlikte Suriye'den olan göç hareketleri büyük ölçekte gerçekleşmeye başladı. Bu süreçte göçün pek çok kısmı zorunlu göç (mülteci durumu) şeklinde olsa da sonuç olarak hem niteliksiz hem de nitelikli iş gücü ülke sınırlarını terk etti. Birleşmiş Milletler'in verilerine dayanarak 2024 yılı itibarıyla en az 7,4 milyon Suriyeli yurtdışında mülteci durumundadır.¹²⁴ Suriyeli mültecilerin yaklaşık yarısı Türkiye'de yaşamaktadır (~3,1 milyon kayıtlı, 2024).¹²⁵ Türkiye'de bulunan Suriyelilerin çoğunluğu vasıfsız işlerde (inşaat, üretim, tarım) kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Türkiye'ye gelen Suriyeli iş gücü profili değerlendirildiğinde, RAND araştırmasına göre bu ülkedeki Suriyelilerin <%50'si ilkökul üzeri eğitim almıştır, yani çoğunluğu düşük eğitimlidir.¹²⁶

Sonuç olarak, Türkiye ve Lübnan'daki Suriyeli mültecilerin üniversite diplomasına sahip olma oranı %5 ila %15 arasındadır, geri kalan kısmı ise genellikle niteliksiz veya yarı nitelikli iş gücüdür.¹²⁷ Ürdün'de yaşayan Suriyelilerin eğitim durumu biraz daha iyidir; bu ülkede sığınanların üçte ikisi en az liseyi tamamlamıştır.¹²⁸ Bu durum, göç edenlerin geldikleri yerlerin ekonomik durumundan etkilenmektedir; Ürdün'e göç edenlerin bazıları şehirli bir geçmişe sahiptir. Avrupa'ya ulaşan Suriyeli mülteciler arasında (2014-2016 döneminde gelen yüz binlerce kişi) eğitim durumu oldukça yüksektir. Deloitte'un Avrupa'daki Suriyeli mültecilerle ilgili araştırmasına göre, Avrupa'ya gelenlerin büyük bir bölümü iyi bir eğitim

¹¹⁹ Lin, C. (2014). Cooperative security with China and the post-Arab Spring Mediterranean security architecture. In *Liberal Order in a Post-Western World*. <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep18958.15.pdf> Üyelik istiyor!

¹²⁰ Boehmer-Christiansen, S. (2016). China's security concerns in the Middle East. *Journal of Contemporary China*, 25(101), 45-63. <https://doi.org/10.1080/10670564.2015.1075717>

¹²¹ People's Daily. "China appoints special envoy for Syria crisis", 29 March 2016 <https://en.people.cn/n3/2016/0329/c90000-9036695.html>

¹²² Reuters. "Syria's Assad visits China for first time in almost 20 years", 21 September 2023 <https://www.reuters.com/world/middle-east/syrias-assad-visits-china-first-time-almost-20-years-2023-09-21/>

¹²³ David D Hale, China's new dream: How will Australia and the world cope with the re-emergence of China as a great power? 2014, s. 77, <https://www.jstor.org/stable/resrep04048>

¹²⁴ Al Jazeera. (2024). UN: "At least 7.4 million Syrian refugees remain displaced". 2024 <https://www.aljazeera.com>

¹²⁵ Al Jazeera. (2024). UN: "At least 7.4 million Syrian refugees remain displaced." 2024 <https://www.aljazeera.com>

¹²⁶ RAND Corporation. "Syrian refugees in host countries" 2022. <https://www.rand.org>

¹²⁷ RAND Corporation. "Syrian refugees in host countries" 2022. <https://www.rand.org>

¹²⁸ RAND Corporation. "Syrian refugees in host countries" 2022. <https://www.rand.org>

almıştır; örneğin Avusturya, Hollanda ve İngiltere’de mültecilerin yüzde yetmiş beşi Suriye’de lise veya üniversiteyi bitirmiştir.¹²⁹ Bu bireyler, Avrupa’ya vardıklarında başlangıçta işsizlikle veya düşük nitelikli işler ile karşılaşabilir ancak potansiyel olarak kalifiye iş gücü olarak değerlendirilir. 2015 ile 2020 arasında Avrupa’da yaklaşık bir milyon Suriyeli mülteci kabul edilmiştir, bunların entegrasyon süreçleri Almanya (~800 bin) ve İsveç gibi ülkelerde devam etmektedir.¹³⁰ Almanya’da 2023 sonu itibarıyla yaklaşık 973 bin Suriyeli yaşamaktadır ve bunların üçte biri iş gücüne katılmıştır.¹³¹ Ancak, bu kişilerin çoğu kendi mesleklerinde çalışmamaktadır; örneğin Almanya’daki Suriyeli mültecilerin yalnızca yüzde on beşi nitelikli işlerde istihdam edilmektedir, yüzde altmışı ise nitelsiz işlerde yer almaktadır.¹³² Bu durum, dil ve denklik sorunlarından ötürü eğitilmiş olsalar bile daha düşük seviyedeki işlere razı olmak zorunda kaldıklarını göstermektedir.

Suriyeli kalifiye göçmenler ve nitelsiz işçiler, bulundukları ülkelerde çeşitli durumlarla karşılaşmıştır. Kalifiye göç, Suriye için önemli bir kayıp teşkil ederken, bu bireylerin gittiği yerlerde entegrasyon süreci daha hızlı gerçekleşebilmiştir. Örneğin, 2011’den önce Körfez ülkelerine göç eden Suriyeli mühendisler, kendi mesleklerinde çalışmış ve önemli miktarda gelir elde ederek ülkeye döviz göndermişlerdir. 2000’li yıllarda Suudi Arabistan’da faaliyet gösteren Suriyeli uzmanların her yıl milyonlarca dolarlık döviz transfer ettiği bilinmektedir. 2009 yılına ait resmi verilere göre, Suudi Arabistan’da yaşayan Suriyelilerin havale gönderimlerinin toplamı yaklaşık 140 milyon dolara ulaşmıştır. Vasıfsız işçi göçü ise Suriye’deki işsizlik sorununu azaltmak için bir emniyet supabı olmuş ve ülkeye döviz girişi sağlamıştır. 2010 yılından önce Lübnan ve Körfez’deki işçilerin yıllık havaleleri Suriye açısından oldukça önemliydi. 2007 yılında Suriyeli göçmenlerin gönderdiği para yaklaşık 800 milyon dolara ulaşarak GSYİH’nın yüzde 1,5’ine tekabül etmiştir.¹³³ Bu döviz, özellikle kırsal bölgedeki ailelerin gelirlerini artırmıştır.¹³⁴

Göçün Demografik Niteliği

Suriye’den göç edenlerin demografik yapısına bakıldığında, vasıfsız göçmenlerin çoğunlukla genç erkeklerden oluştuğunu görürüz. Özellikle komşu ülkelere giden işçilerin önemli bölümü 18-40 yaş arası erkeklerdir. Kadınların katılımı daha azdır; ancak 2011 sonrası mülteci krizinde kadınlar ve çocuklar da büyük kitleler halinde göç etmiştir (kadınlar genelde işgücüne daha az katılmaktadır, ama ev içi üretim veya kayıt dışı işlerle uğraşmaktadır). Eğitim seviyesi açısından, RAND araştırması bulguları: Türkiye ve Ürdün’deki Suriyeli mültecilerin yarısından fazlası sadece ilköğretim mezunu veya daha düşük eğitimliken, Almanya’daki Suriyeli’lerin %80’e yakını lise mezunu ve üstüdür.¹³⁵ Bu, nitelikli kesimin daha uzak coğrafyalara erişebildiğini göstermektedir (örneğin Avrupa yolculuğu maddi ve lojistik imkan gerektirdiğinden, genelde daha eğitilmiş ve şehirli Suriyeliler bu riskli yolculuğa çıkabildi).

¹²⁹ Deloitte. “Integration of Syrian refugees in European labor markets”. *Deloitte Insights*. 2019, <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/refugee-workforce.html>

¹³⁰ Info Migrants. (2023). “Syrian asylum seekers in Europe: Migration trends and integration” challenges. <https://www.infomigrants.net>

¹³¹ Info Migrants. (2023). “Syrian asylum seekers in Europe: Migration trends and integration” challenges. <https://www.infomigrants.net>

¹³² Deloitte. “Integration of Syrian refugees in European labor markets”. *Deloitte Insights*. 2019, <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/refugee-workforce.html>

¹³³ Aita, 2009, a.g.m. ss. 12-15.

¹³⁴ Aita, 2009, a.g.m. ss. 12-15.

¹³⁵ Shelly Culbertson. “Syrian skills: A missed opportunity”, *RAND Corporation*. 2019, ss. 6-17 <https://www.rand.org/pubs/commentary/2019/02/syrian-skills-a-missed-opportunity.html>

Günümüzde Suriyeli diaspora, ülke nüfusunun üçte birine ulaşmış durumdadır. Bu grupta niteliksiz iş gücü önemli bir yer kaplasa da vasıflı bireyler de önemli bir parça oluşturarak Suriye'nin gelişim potansiyeli açısından kritik bir rol oynuyor. BM verileri, 2017 itibarıyla Suriye'den göç eden üniversite mezunlarının oranının %15'in üzerinde olduğunu gösteriyor; bu da beyin göçünün önemli boyutlara ulaştığını ifade ediyor.¹³⁶ Örneğin, 2011-2016 yılları arasında Suriye'yi terk eden üniversite mezunu sayısının 100 bini aştığı tahmin edilmektedir. Bu durum, ülkenin eğitilmiş iş gücünde büyük bir açık yaratmıştır. Nitekim 2015'te Şam Üniversitesi'nin pek çok bölümünde öğretmen eksikliği meydana gelmiştir; çünkü birçok akademisyen yurt dışında kariyer yapmayı tercih etmiştir.¹³⁷ 2011 sonrasındaki zorunlu kitlesel göçle milyonlarca kişi komşu ülkelere, yüz binlerce insan ise Avrupa'ya yönelmiş ve bu süreçte niteliksiz ile nitelikli göçmenlerden oluşan büyük bir diaspora ortaya çıkmıştır. Bu göçün Suriye'nin ekonomisi ve toplumu üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur; çünkü iş gücü kaybı ve beyin göçü, ülkenin yeniden yapılanmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, diaspora gelecekteki yeniden inşaat için bir potansiyel kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden uluslararası kuruluşlar, Suriyeli mültecilerin eğitime ve becerilerinin geliştirilmesine yatırım yapmaktadır.¹³⁸

Sonuç

Aralık 2024'te başarıya ulaşan Suriye'deki ayaklanma, halkı için birçok sorunun önüne geçerken, paradoksal olarak bazı sorunlar da getirmiştir. Ondan önce gelen iç savaş yılları ve yıkıcı ambargo, ülkeye yoksul bir toplum ve parçalanmış bir ulus bırakmıştı. 2017, eski rejimin savaşta yerel bir zafer kazandığı ve çatışmaların sakinleştiği bir yıldır ve bu yılla 2024 arasında eski rejim, iç çelişkileri nedeniyle yeni bir başarı hikayesi yaratamadı, yıkılmış şehirleri yeniden inşa edemedi ve toplumsal yoksulluk için bir çözüm bulamadı. Rejimin çöküşünün gerçek nedeni tam da bu 7-8 yıl içinde yeniden toparlanamamasıydı. Ambargonun bu çöküşteki oynadığı rol yadsınmazdı ancak yaşananları bu bağlama indirgemek yanlıştır.

2011 yılına gelindiğinde, 50 yıllık Baas yönetiminin tüm çelişkilerine rağmen, belli bir seviyeye kadar kurumsal devlet yapısı inşa edebildiğini söylemek mümkündür. Tarım, eğitim, sağlık, ordu ve bürokraside uygulanan politikalar ve oluşturulan kurumlar bu kurumsal mirasın kanıtıdır. 2011 isyan süreci nedeniyle tarım, sanayi, eğitim, bürokrasi ve ekonomi için mevcut altyapının çoğu tahrip olmuş, bu alanlardaki kalifiye profesyoneller savaşta ölmüş veya başka bir ülkeye kaçıp oraya yerleşmişlerdir. Kalanlardan birçoğu ise eski rejimin işbirlikçisi olarak tasfiye edilmiştir.

2011 öncesinde Suriye, başlıca olarak Rusya olmak üzere Çin ve İran'ın oluşturduğu Batı dışı uluslararası blokun bir parçasıdır. Uzun yıllar boyunca bu ülkelerle geliştirdiği eğitim, ekonomik ve askeri ilişkiler söz konusu taraflılığın göstergeleri olmuştur. Ancak savaş öncesinde uluslararası bloklaşmada bulunduğu konuma rağmen hiçbir zaman tam bir uydu ülke konumunda da olmamıştır. Arap ülkeleriyle geliştirilen ilişkiler de dahil olmak üzere bir denge politikası yürütülmeye çalışılmıştır. İş savaşla beraber ülkenin insan gücü ve lojistik- üretim anlamında alt yapısının çökmesi, denge politikasını sürdürülemez haline getirmiştir. Suriye'ye savaşta sağladıkları yardım karşılığında ülke, İran ve Rusya'nın bir

¹³⁶ Oudai Tozan, "The Syrian academic diaspora and higher education: A historic moment to seize". UKFIET - The Education and Development Forum. <https://www.ukfiet.org/2025/the-syrian-academic-diaspora-and-higher-education-a-historic-moment-to-seize/>

¹³⁷ Oudai Tozan, O. The Syrian academic diaspora and higher education: A historic moment to seize. UKFIET - The Education and Development Forum. <https://www.ukfiet.org/2025/the-syrian-academic-diaspora-and-higher-education-a-historic-moment-to-seize/>

uydusu haline gelmiştir. İran’ın başta Aleviler olmak üzere bütün Suriye toplumuna dayattığı Şiileştirme politikalarının Aleviler de dahil olmak üzere Suriye toplumunda büyük bir tepki uyandırdığı da muhakkaktır. Ayrıca Rusya’nın özellikle İç Savaşta eski rejim lehine katıldıktan sonra Suriye Devlet Başkanına bir müstemleke valisi gibi davrandığı, yardımın beraberinde Suriye halkını aşağılamayı da getirdiği unutulmamalıdır. İsyanın başarısının sebeplerinden ikisi Şiileştirme politikaları ve Suriye halkının müttefiklerinden maruz kaldığı aşağılamadır. Devrim özellikle Aleviler açısından oldukça ağır sonuçlar yaratmış olsa da, kendine özgü benzersiz bir inanç sistemine sahip olan bu Suriye topluluğunu Şiileşmeden ve İranlaşmadan kurtarmıştır.

Aralık 2024 sonrası süreç, Sünni Arap sokağında kendine meşruiyet oluşturmak için İsrail düşmanlığını araçsallaştıran eski rejimin –ve bu arada rejimin kontrolünde önemli payı olan Alevilerin- bu araçsallaşmanın esiri olmalarının sonuçlarını gösterdi. Kör edici İsrail düşmanlığının esnek politika üretimine engel olduğunun görülmesinin yanında, bütün Batı’yı açık şekilde arkasına alan, Rusya ve Çin ile kısmi ilişki kuran İsrail’in bu konsolide ettiği güçlerle eski rejimin yıkılışındaki rolünü yadsımamak gerekir. Yeni Suriye yönetiminin iktidara gelir gelmez İsrail’le işbirliği kanalları araması, eski rejimin İsrail düşmanlığını araçsallaştırarak Sünni Arap sokağını arkasına alması politikasının yanlışlığını bir kez daha göstermiştir. Nitekim düşünüldüğünün aksine Sünni Arap sokağının İsrail ile kategorik bir düşmanlığının olmadığı, son ayların açığa çıkardığı önemli sonuçlardan biridir.

2024 Aralık sonrası gündeme gelen ve hala gündemde olan can alıcı soru, yeni rejimin devlet kurup kuramayacağıdır. Etnik ve mezhep bölünmelerinin böylesine güçlü olduğu, şehirlerin otonom yapısının varlığını sürdürdüğü, nitelikli işgücünün çoğunun yurt dışına gittiği, kalanların eski rejim yanlısı oldukları iddiasıyla kategorik olarak dışlandığı ve belki de en önemlisi aşiret yapılarının bu kadar güçlü olduğu bir ülkede bütün bu merkezkaç kuvvetleri uyuşturacak bir merkezi otorite kurulabilmesi oldukça zordur. Nitelikli eleman olup da göç etmiş ve göç ettiği yerde yeni hayat kuranların geri dönme ihtimalinin oldukça düşük olduğu muhakkaktır. Ayrıca savaşın şehirleri yıkıntıya dönüştürdüğü, toplumun da dağılma emareleri gösterdiği bir ülkeye geri dönüş, gittiği yerde tutunan kişi için daha akıl dışıdır. Şu aşamada Suriye’ye geri dönenler, çoğunlukla gittikleri yere tutunamayanlardır ve bunlar da çoğunlukla Suriyelinin kırsal- aşiretlerinden göç edip geri dönenlerdir. Yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle bu kitlenin aktif devlet kurucu bir özne olamayacağı açıktır.

Eldeki tüm veriler, Suriye’de yeni bir devlet oluşumunun zorluğunu işaret etmektedir. Suriye’de tekrar bir toplumsal kaos ve kıyımın yaşanmaması, Türkiye’nin alacağı konuma bağlıdır. Suriye muhalefetine yıllardır ev sahipliğini yapan, bu ülkeye en uzun sınırı olan Türkiye’nin yeni rejim üyeleri üzerinde etkisi büyüktür. Türkiye bu etkiyi kullanarak Suriye’de yeni devletin kuruluşuna nezaret etmeli, yönlendirilmeleri kolay aşiret üyeleri ve kırsal bölge insanlarının intikam eylemlerini engellemelidir. Suriye askeri, iç güvenlik ve bürokratik aygıtının kuruluşuna nezaret etmeli, özellikle iç güvenlik- dış güvenlik birimlerini düzenli bir çerçeveye oturtmalı; bu gruplara insan hakları ve savaş hukuku eğitimleri verilmelidir.

Türkiye’nin uzun yıllar boyunca oluşturabildiği bürokratik kültür, vergi sistemi, farklı etnisiteler ve mezhepler arasında birlikte yaşama kültürü ve standartlaşmış ordu- iç güvenlik deneyimini aktaracak her türlü mekanizma devreye sokulmalıdır. Türkiye’de yaşayıp bürokratik kültürünü deneyimlemiş olan Suriyeliler, Türkiye’de de kalsa, Suriye’ye de dönse Türkiye’nin yeni Suriye devletini inşasına sunacağı katkının temel aktörleri olabilirler. Hem Suriye’yi hem de Türkiye’yi bilmeleri, Suriye’deki akraba- arkadaş vb. ilişkileri, bu rolü üstlenebilecek olmalarının temel sebebidir.

Kaynakça

- Abboud, S. (2016). Syria. Cambridge, UK: Polity Press.
- Aita, S. (2009). Suriye'de işgücü piyasalarının performansı ve göç akışları. Euro-Akdeniz Uluslararası Göç Uygulamalı Araştırmalar Konsorsiyumu (CARIM). <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/11044>
- Ajami, F. (2012). The Syrian Rebellion. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Al Jazeera. (2024). UN: At least 7.4 million Syrian refugees remain displaced. <https://www.aljazeera.com>
- Allevi, S. (2020). Russia's foreign and security policy in Syria: Historical relations and contemporary dynamics. *Frontiers in Political Science*, 2, Article 1489285. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2025.1489285/full>
- Alman Akademik Değişim Servisi (DAAD). (2024). *Wissenschaft weltoffen 2024: Veriler ve analizler*. DAAD. Erişim adresi: <https://www.wissenschaft-weltoffen.de/>
- Atlantic Council. (2023, Eylül 22). *What the fall of the Assad regime really means for China*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/syria-assad-hts-china-future/>
- Azmeh, S. (2016). Syria's passage to conflict: The end of the "developmental rentier fix" and the consolidation of new elite rule. *Politics & Society*, 44(4), 499-523. <https://doi.org/10.1177/0032329216674002> (s. 509)
- Barzegar, K. (2008). Iran's Foreign Policy in Post-Invasion Iraq. *Middle East Policy*, 15(4), 180-194.
- Behraves, M. (2020). *Iran's Strategic Penetration in Syria: Economic and Military Dimensions*. Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/irans-strategic-penetration-syria>
- Belhadj, A. (2012). *Political Alawism: Bashar al-Asad's quest for legitimacy* (ss. 2-5). Norwegian Peacebuilding Resource Centre (NOREF). <https://www.files.ethz.ch/isn/152332/69b815cc2fdb0e52eb6a6ae0cf8e3a6b.pdf>
- Ben-Dak, J. D. (1970). China in the Arab world. *Current History*, 59(347), 162-168. <https://www.jstor.org/stable/45312353>
- Boehmer-Christiansen, S. (2016). China's security concerns in the Middle East. *Journal of Contemporary China*, 25(101), 45-63. <https://doi.org/10.1080/10670564.2015.1075717>
- Bourdieu, P. (2016). Devlet üzerine: Collège de France dersleri (1989-1992) (A. Sümer, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, A. (2013). Suriye'de Siyasal ve Ekonomik Dönüşüm (2000-2011) Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(3), 157-172.
- Bulut, E. (2013). Türkiye'nin Suriye ile dış ticaretindeki gelişmeler. KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 144-156. https://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbedergisi_fa04e.pdf
- Central Intelligence Agency (CIA). (2024). *The World Factbook: Syria*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/>
- CIA World Factbook. (2010). *Syria – Energy Sector Overview*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/>

- Cordesman, A. H. (2022). *If the fighting ever stops: Stabilization, recovery, and development in Syria*. Center for Strategic and International Studies. <https://www.jstor.org/stable/resrep23275>
- Crosston, M. D. (2014). Cold War and Ayatollah residues: Syria as a chessboard for Russia, Iran, and the United States. *Strategic Studies Quarterly*, 8(4), 55–84. <https://www.jstor.org/stable/26270818>
- Culbertson, S. (2019, February 5). *Syrian skills: A missed opportunity*. RAND Corporation. <https://www.rand.org/pubs/commentary/2019/02/syrian-skills-a-missed-opportunity.html>
- Deloitte. (2019). Integration of Syrian refugees in European labor markets. Deloitte Insights. <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/refugee-workforce.html>
- Dinamo, H. İ. (1970). Kutsal isyan 3. İstanbul: May Yayınları.
- Dincer, O. B. (2022). *Citizenship practices in Syria before the Arab uprisings: the legacy of 'concentric' citizenship*. *Politics, Religion & Ideology*, 23(3), 301–320. <https://doi.org/10.1080/21567689.2022.2091547>
- Ehteshami, A., & Hinnebusch, R. (1997). *Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System*. Routledge.
- Engels, F. (2010). Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Ergin, H., & Wit, H. (2020). Integration policy for Syrian refugees' access to Turkish Higher Education: Inclusive enough? In A. Curaj, L. Deca, & R. Pricopie (Eds.), *European Higher Education Area: Challenges for a New Decade* (pp. 169–187). Springer. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/42916>
- Farabi. (2015). *Medinetü'l Fazıla* (A. Aslan, Çev.). İstanbul: Divan Yayınları.
- Firro, K. (1992). *A History of the Druzes* (ss. 211–218). Brill.
- Georgy, M., & Hussein, K. (2025, May 1). *Iran had imperial ambitions in Syria. Secret embassy papers show why it failed*. Reuters Investigations. <https://www.reuters.com/investigations/iran-had-imperial-ambitions-syria-secret-embassy-papers-show-why-it-failed-2025-05-01/>
- Giddens, A. (2005). *Ulus devlet ve şiddet* (C. Atay, Çev.). İstanbul: Devin Yayınları.
- Gupta, R. A. (2013). *China's West Asia policy*. Institute for Defence Studies and Analyses. <https://www.jstor.org/stable/resrep09139>
- Hale, D. D. (2014). *China's new dream: How will Australia and the world cope with the re-emergence of China as a great power?* <https://www.jstor.org/stable/resrep04048>
- Holliday, J. (2011). *The Struggle for Syria in 2011: An Operational and Strategic Assessment*. Institute for the Study of War. <https://www.understandingwar.org/report/struggle-syria-2011>
- BBC News. (2011, August 8). *Syrian Defence Minister Replaced*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14450276>
- Iddon, P. (2025, January 27). *For generations, Russia was Syria's main arms supplier – That may be over*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2025/01/27/for-generations-russia-was-syrias-main-arms-supplier-that-may-be-over/>

- Iddon, P. (2025). *Russia's Missile Diplomacy in the Middle East* (s. 5). Defence Strategic Studies Journal.
- InfoMigrants. (2023). *Syrian asylum seekers in Europe: Migration trends and integration challenges*. <https://www.infomigrants.net>
- International Monetary Fund. (2006). *Syrian Arab Republic: Selected Issues*. IMF Country Report No. 06/295. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2006/295/article-A005-en.xml>
- İbn Haldun. (2016). *Mukaddime* (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karadaş, Y. (2020). *Klasik İslam dönemi devletleşmesi*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Katsakioris, C. (2019). *The Lumumba University in Moscow: Higher education for a Soviet-Third World alliance, 1960-91*. *Journal of Global History*, 14(2), 1-23. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/8720DF55AA0CEBC782EC8B215AC08D47/S174002281900007Xa.pdf>
- Katsakioris, C. (2021). *The socialist countries, North Africa and the Middle East in the Cold War: The educational connection*. *Contemporary European History*, 30(3), 315-332. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C54484224D26B2699CF958624E8B1A99/S0960777321000345a.pdf>
- Katsakioris, C. (2023). *Arab students in the USSR and the end of Third Worldism*. In L. Narbone, M. Savina & A. Skouri (Eds.), *Russia's soft power strategies in the MENA region and Africa* (ss. 56-59). European University Institute. https://www.academia.edu/download/121238394/Russia_Soft_Power_final.pdf#page=56
- Khaddour, K., & Mazur, M. (2017). *Local community resistance to extremist groups in Syria: Lessons from Atarib* (s. 8). Middle East Institute. <https://www.mei.edu/sites/default/files/2018-02/Khaddour%20Mazur.pdf>
- Khader, B. (2018). *Shifting geopolitical landscape of the Arab world 1945-2018*. *Rivista di Studi Politici Internazionali*. <https://www.jstor.org/stable/26540651>
- Kılınç, T. (2021) *Bir rüyayı hatırlar gibi- Savaşın önce Suriye*, Ketebe Yay., İstanbul.
- Landis, J., & Pace, J. (2007). *The Syrian opposition*. *The Washington Quarterly*, 30(1), 45-68. <http://www.mafhoum.com/press10/293P1.pdf>
- Lin, C. (2014). *Cooperative security with China and the post-Arab Spring Mediterranean security architecture*. In *Liberal Order in a Post-Western World*. <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep18958.15.pdf>
- Lund, A. (2019). *From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations* (ss. 7-9). Swedish Institute of International Affairs. <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/ui-publications/2019/ui-paper-no.-7-2019.pdf>
- Majalla. (2024, December 29). *Syria begins to piece together a country and economy from ruins*. <https://en.majalla.com/node/323596/business-economy/syria-begins-piece-together-country-and-economy-ruins>
- Mann, M. (2013). *States, war and capitalism*. London: Blackwell.
- Milton, S. (2019). *Syrian higher education during conflict: Survival, protection, and regime security*. *International Journal of Educational Development*, 67, 12-21. <https://www.academia.edu/download/58341312/PREPRINT.pdf>

- Minority Rights Group International. (2024). *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples – Syria*. <https://minorityrights.org/country/syria/>
- Nasser, R., & Mehchy, Z. (2012). *Determinants of Labour Force Participation in Syria (2001–2010)* (s. 14). Economic Research Forum (ERF). <https://erf.org.eg/app/uploads/2014/08/698.pdf>
- Necula, R., & Necula, D. (2016). Analysis of the main indicators evolution of social and economic development in the Arab Republic of Syria, period 1960–2014. In *ICEADR 2016 Proceedings* (pp. 58–65). The Research Institute for Agricultural Economy and Rural Development. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/163345/1/ICEADR-2016_full-volume.pdf#page=59
- Özdemir, H. (2008). Siyasal tarih (1960–1980). In *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908–1980* (pp. 246–249). İstanbul: Cem Yayınları.
- Özlü, Z. Karadaş, Y. Özkan, A. Köse, Z. Atik, O. Sezer, B. Budak, M.M. Razouk, A. Mahmoud, İ. Al-Hasan, Kh. Sıtkı, A. Çelik, B. Aydın, İ. Altıncı, M. Alaboud, A. (2023) *Suriye’nin Kuzeyinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu*, Ed. A. Özkan, B.Çelik, O. Atik. Gaziantep Üniversitesi Yay., Gaziantep
- People’s Daily. (2016, March 29). *China appoints special envoy for Syria crisis*. <https://en.people.cn/n3/2016/0329/c90000-9036695.html>
- Pierini, M. (2021). *Russia’s Syria Resilience: Moscow’s Reinvention in the Middle East*. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/2021/06/09/russia-s-syria-resilience-moscow-s-reinvention-in-middle-east-pub-84729>
- Rakel, E. P. (2009). *Power, Islam, and Political Elite in Iran: A Study on the Iranian Political Elite from Khomeini to Ahmadinejad*. Brill.
- RAND Corporation. (2022). *Syrian refugees in host countries*. <https://www.rand.org>
- Reuters. (2013, April 24). *Syria expects more financial aid from Russia, Iran*. <https://www.reuters.com/article/world/syria-expects-more-financial-aid-from-russia-iran-idUSBRE93N0QB/>
- Reuters. (2015, July 15). *Syria ratifies fresh \$1 billion credit line from Iran*. <https://www.reuters.com/article/world/syria-ratifies-fresh-1-billion-credit-line-from-iran-idUSKCN0PI1RD/>
- Reuters. (2017, January 17). *Iran’s Revolutionary Guards reap economic rewards in Syria*. <https://www.reuters.com/article/world/irans-revolutionary-guards-reaps-economic-rewards-in-syria-idUSKBN1531TN>
- Reuters. (2023, September 21). *Syria’s Assad visits China for first time in almost 20 years*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/syrias-assad-visits-china-first-time-almost-20-years-2023-09-21/>
- Reuters. (2025, May 1). *Iran had imperial ambitions in Syria. Secret embassy papers show why it failed*. <https://www.reuters.com/investigations/iran-had-imperial-ambitions-syria-secret-embassy-papers-show-why-it-failed-2025-05-01/>
- Rouleau, E. (2001). Syria’s Conquest of Lebanon. *Foreign Affairs*, 80(6), 1–7.
- Rózsa, E. N. (2020). *China in the Middle East*. MIDDLE EAST. <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep25023.pdf>

- Ruble, I. (2017). European Union energy supply security: The benefits of natural gas imports from the Eastern Mediterranean. *Energy Policy*, 107, 124-134. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421517301507>
- Rumer, E., & Sokolsky, R. (2021). *Etched in Stone: Russian Interests in Syria*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2021/02/09/etched-in-stone-russian-interests-in-syria-pub-83879>
- Ryazantsev, S., & Afzali, M. (2019). *The Iranian Education and Academic Mobility Model*. Central Asia & The Caucasus. <https://www.researchgate.net/publication/338444498>
- SANA. (2023, August 1). *Syria and China celebrate 67th anniversary of diplomatic relations*. Syrian Arab News Agency. <https://sana.sy/en/?p=317269>
- Sanchez, O. (2017, February 21). *Eastern expectations: The changing dynamics in Syria's tribal regions*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/research/2017/02/eastern-expectations-the-changing-dynamics-in-syrias-tribal-regions?lang=en>
- Swaine, M. D. (2012). *Chinese views of the Syrian conflict*. *China Leadership Monitor*, 39. Carnegie Endowment for International Peace. https://carnegieendowment.org/files/Swaine_CLM_39_091312_2.pdf
- Syria Oil. (2010, 3 Mayıs). *Mühendis Saeed Heneidy Petrol ve Yeraltı Kaynakları Bakanı olarak atandı*. <https://www.syria-oil.com/english/?p=2496>
- Tabbaa, Y. (1948). *Constructions of power and piety in medieval Aleppo*. Pennsylvania University Press.
- Tozan, O. (2025, January). *The Syrian academic diaspora and higher education: A historic moment to seize*. UKFIET – The Education and Development Forum. <https://www.ukfiet.org/2025/the-syrian-academic-diaspora-and-higher-education-a-historic-moment-to-seize/>
- U.S. Department of State. (2005, March). *Background note: Syria*. United States Department of State (Archived). <https://2009-2017.state.gov/outofdate/bgn/syria/35817.htm>
- Umar, Ö. O. (2004). *Osmanlı yönetimi ve Fransız manda idaresi altında Suriye (1908-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- UNESCO Institute for Statistics. (2010). *Global Education Digest 2010: Comparing education statistics across the world*. UNESCO. <https://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/global-education-digest-2010-comparing-education-statistics-across-the-world-en.pdf>
- United Nations Economic and Social Commission for Western Asia (UN ESCWA). (2014, Eylül 25). *Abdallah Al Dardari appointed as Deputy Executive Secretary of ESCWA*. <https://www.unescwa.org/news/abdallah-al-dardari-appointed-deputy-executive-secretary-escwa>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2019). *Higher education for Syrian youth*. Global Compact on Refugees. <https://globalcompactrefugees.org/good-practices/higher-education-syrian-youth>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2025). *Higher education for Syrian youth*. Global Compact on Refugees. Retrieved May 27, 2025, from <https://globalcompactrefugees.org/good-practices/higher-education-syrian-youth>

- Weir, F. (2011, September 19). *Why Russia is blocking international action against Syria*. The Christian Science Monitor. <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0919/Why-Russia-is-blocking-international-action-against-Syria>
- World Bank. (2005). *Syrian Economic Report*. Washington, DC: World Bank Publications.
- World Bank. (2025, April 10). *Macro poverty outlook for Syrian Arab Republic: April 2025*. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/65cf93926fdb3ea23b72f277fc249a72-0500042021/related/mpo-syr.pdf>
- Yazigi, J. (2014). *Tribes and tribalism in Syria: State-building, the Ba’ath Party and the rise of the Assads* (ss. 6–8). Friedrich Ebert Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/iez/10818.pdf>
- Zambelis, C. (2008). *The geopolitics of Sino-Syrian relations*. The Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/the-geopolitics-of-sino-syrian-relations/>

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.” yazılmalıdır.)

Katkı oranı beyanı: Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.